

İSLÂMÎ İMAN OBJELERİNİN BÖLÜNEMEZLİĞİ

Doç. Dr. Arif YILDIRIM*

ÖZET

İslâm dinî bölünmez bir bütündür; dolayısıyla onun inanç, ibâdet ve ahlâk ilkelerine bir bütün halinde inanmak gerekir. Bu ilkelerden birini inkâr etmek, dolaylı olarak diğerlerini de inkâr etmeyi içerir. Tam ve gerçek bir Allah inancı, son peygamber Hz. Muhammed'e ve Kur'ân'a inanmaktan geçer. Hz. Muhammed'in tebliğini duymalarına rağmen, O'nun dinine inanmayanlar Allah katında mâzûr sayılmazlar. Küfür, kendi içinde İslâm'a uzaklık ve yakınlık bakımından derece farklılıkları gösterse de, İslâm dışında kalması bakımından tek bir millet sayılır. İcmâlî iman, imanın bir formülasyonu, tafsilî iman da icmâlî imanın bir açılımıdır. Şu halde "yalnız Allah'a veya yalnız peygambere inananların kurtulacağı" tarzındaki hadisler, imanın diğer esaslarına da inanmayı kapsayacak şekilde yoruma tâbidir. Kader, Allah'ın kâinatı yaratma ve yönetme planı ve ölçüsüdür. Bu ölçü ve plânda düzensizlik sözkonusu değildir. Bu anlamdaki Kader'in imanın altı ilkesinden biri olarak kabul edilme zorunluluğu vardır.

Anahtar kelimeler: Tevhid, İman objeleri, İcmâlî iman, Tafsilî iman

ABSTRACT

Indivisibility of Islamic Faith Objects

As the religion of İslam is considered to be a unified integrity, it is necessary to accept the principles of its belief, worshipping and ethics as a whole. In other words, to deny any of these principles indirectly means to deny them all. A strong

* Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelâm Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi.

and actual belief in God also requires the belief in His prophet Muhammed and Holy Quran. Despite the fact that they received the message of Muhammed, the last prophet, those who do not believe in his religion cannot be excused before God. Non-Muslims can be categorized within themselves according to their distance to İslam, but they stil are regarded as one nation. While a general belief is the formulation of faith, the detailed one is the explanation of the general. Therefore, the hadiths implying that the Muslims who believe only in God and His Prophet can reach the salvation should be reinterpreted to include the other principles of belief. The fate is God's plan and criterion in creating and controlling the world. İn this plan and criterion there is no place for disorder, and thus the fate as one of the six principles of belief should be admitted.

Key Words: *Unification, The objects of belief, General belief, Detailed belief*

Giriş

Allah katında din, İslâm'dır. İslâm dini bölünmez bir bütündür. Dinde bölücülük, dinin, sübûtu ve delâleti kat'î delil ile ortaya konmuş olan iman, ibâdet ve ahlâk ilkelerinin asgarî olarak birini inkâr, tahkir veya istihfâf (hafife alma) etmektir. Meselâ bu nitelikteki delil ile sâbit olmuş bir akîdeyi inkâr etmek, bir harâmı helâl veyahut bir helâli harâm saymak, dini bölmek olur. Dinin resmîyetten kaldırdığı ülkelerde fertler ibâdet ve ahlâk ilkelerini devletin kanunlarıyla çatışmama şartına bağlı olarak belli oranlarda uygulama imkânına sahip bulunsalar da, iman hakkında böyle bir sınırlama söz konusu değildir. Bu itibarla kişiler, Allah ile kendi aralarında dine, bütün ilkeleriyle birlikte inanmak zorundadırlar. İbâdet ve ahlâk ilkelerinin tatbikine gelince, bunlardan uygulama hürriyetine sahip olduklarını da yine Allah ile kendi aralarında uygulamaları gerekir; bunların dışında kalanları uygulamamakta mâzur sayılırlar. Bu durumda olan Müslümanlar, dine bir bütün olarak inandıkları sürece, dinlerini bölmüş sayılmazlar.

Müslümanların özellikle teknik ve ekonomik yönden gerilemesi; onların güçsüzleşmesine sebep olmuş, bu da dinlerini bir bütün hâlinde yaşamalarını engellemiş; bir kısım ibâdet ve ahlâk ilkelerinin yasaklanması, yasaklanmayan dinî vazifelerin ise fertlerin şahsî tercihlerine bırakılması şeklindeki pratik durum ile imana bağlı teorik durum arasındaki farklılık da sıkıntılara yol açmıştır. Bu durum, mezkûr sıkıntıları gidermek veya azaltmak düşüncesi ile teoriyi pratiğe yaklaştırma, bunun

için ibâdet ve ahlâk ilkelerinden sonra, iman ilkelerinde de bâzı indirimlere gitme imkânlarını araştırma yolunda çabalar gösterilmesini gündeme getirmiştir. Dünya çapında meydana gelen teknik, sosyal, ekonomik, kültürel ve dinî dalgalanmalar da İslâm ülkelerindeki bu çabaları hızlandırmıştır. Çabaların başarıya ulaşması, dinî nasları bir bütün olarak ve anlaşılan mânaları ile almaya değil, güçlü ve baskın arzulara da uygun düşecek biçimde parçacı ve yorumcu algılamalara bağlı görülüyordu. Bu yolda hareket eden bâzı çevrelerce önce nübüvvet inancının parçalanmasına müsâmaha ile bakıldı ve *gerçek İlahî dinin üç ve hatta daha fazla olduğu* söylendi. Bu müsâmaha, Allah inancından başka iman ilkelerini devreden çıkarma girişimlerine vesile oldu. Hareket durmadı, Allah inancı üzerinde oynandı; arzulara uygun düştüğü için, *'zerre kadar imanı olanların kurtulacağı'* meâlindeki hadisin ve benzeri bâzı nasların dış mânalarına dayanılarak, hangi inanç konusunda olursa olsun, asgarî imana sahip olan herkesin kurtulacağı söylendi. Sonunda, Kur'ân'ın muhkem beyanlarına aykırı düşen yorumlarla, *imansız ölenlerin dahi bilâhare kurtulacağı* iddia edildi ve böylece, imanın ve dolayısıyla dinin tamamen devreden çıkarılmasını akla getirecek bir manzaranın doğmasına zemin hazırlanmış oldu. Bu sınırlı etüdümüzde, Kur'ân'ın açık beyanlarının; iman objelerinin, bu objelerin kapsamına açıkça giren dinî ritüellerin ve etiklerin –hiç değilse– iman açısından bölünmesine kapalı olduğuna ve nübüvvet dışında kalan beş iman objesinin, onlara kaynak teşkil eden nübüvvet inancından koparılamayacağına; dolayısıyla nübüvvetin, imanın ve netice olarak İslâm'ın parçalanamayacağına dikkat çekmeğe çalışacağız.

1) İman ve Küfür Kavramları ile İlgili Bazı Hatırlatmalar

Aralarında Eş'ârî'lerden Bakillânî (ö.403/1013) ve Üstâz Ebu İshak el-İferâinî(ö.471/1078)'nin de bulunduğu meşhûr kelâmcılarca tercih edilen özlü tanımlardan birine göre İslâm dininde iman, *"Mükellefin, Hz. Muhammed'i, O'nun Allah'tan getirdiği kesin olarak bilinen hususlardan icmâlin kâfi geldiğini topluca, tafsilin şart olduğunu da ayrıntılı olarak doğrulaması"*¹dir. Küfür ise bunun zıddıdır; yâni *"iman edecek durumda olanın Hz. Muhammed'in, getirdiği kesin olarak bilinen*

¹ el-Îcî, Adudüddîn Abdurrahmân, *el-Mevâkrif*, Beyrut, Tarihsiz, s. 384.

hususlardan birine inanmaması²”; başka bir ifade ile, “iman objeleri veya bunların içerikleri arasında bölücülük yapması”dır. Bu tanımlara göre insanlar, inançları bakımından mü’minler ve kâfirler diye iki ana gruba ayrılır³. Küfür, kendi içinde İslâm’a uzaklık itibarı ile farklı dereceler göstermekle birlikte, İslâm dairesi dışında bulunması bakımından tek millet sayılmaktadır⁴. İmanın ve küfrün mahallinin kalb/beyin mi, yalnız dil mi, her ikisi mi, her ikisiyle birlikte diğer organlar da mı ve kalbe/beyne ait olan fikrin mârifet mi, tasdik mi veya teslim mi ve nihayet bunların zarûfî mi, kesbî mi olduğu konularında farklı görüşler bildirilmiştir⁵. Makalemizin hacmi bunları ele almaya müsait olmadığından, şu kadarını söylemekle yetinelim ki, iman gibi, küfür de esasen zihnî bir benimsemedir; ancak bu benimseme söz, iş ve davranış ile açığa vurulmuş olabilir. Küfrü gerektiren söze, hakkında kat’î nas bulunan dinî bir ilkeyi, haklı bir mâzeret bulunmadığı hâlde bilinçli ve kasıtlı olarak inkâr etmeyi ifade eden sözü şaka yoluyla olsa bile söylemek misal olarak verilebilir. Küfrü gerektiren fiile; bilerek ve tasarlayarak tapma düşüncesi ile Allah’tan başkasına secde etme, dince saygı gösterilmesi gereken bir şeye, meselâ Kur’ân-ı Kerim’e hakaret etme örnek verilebilir. Hz. Muhammed’in getirdiği kesin olarak bilinen dinî hususlardan biriyle alay etmek veya bunlardan birini küçümsemek, Allah’a, İslâm dinine, Peygamber’e veya dinden olduğu kesin olarak bilinen hususlardan birine sövmek, bir zarûret yoksa dil ile ikrarda bulunmamak, bir müddet sonra kafir olmaya niyetlenmek, kendisinin veya başkasının kâfir olmasına razı olmak, birine küfrü gerektiren bir sözü söylemesini öğretmek, birine kâfir olmasını emretmek vb. gibi hususlar da, İslâm kelâmcıları ve hukukçularınca küfür olarak değerlendirilmektedir⁶.

Kalbdeki/zihindeki küfür inancına, dışa yansıtılıp yansıtılmaması veya kalbdeki inanç ile dildeki söz arasında uyum olup olmaması bakımından da değişik isimler verilmektedir ki, bunların başlıcaları,

İnkârî küfür: İman esaslarının hem kalb hem de dil ile kabul edilmemesi;

² et-Taftazânî, Sâdüddin b. Ömer, *Şerhü’l-Makâsid*, İst. 1305, II, 267-269.

³ et-Teğabün (64), 2.

⁴ Ebû’l-Bekâ, Eyyûb b. Müsâ, *el-Külliyât*, İst, 1287, s. 553; İbnü’l Melek, Abdüllatif b. Abdülaziz, *Mebârku’l-Ezhâr fi Şerhi Meşarıkı’l-Envâr*, İst., 1287, I, 56.

⁵ et-Taftazânî, *Şerhu’l-Mekâsid*, II, 247; krş. Kılavuz, Ahmet Saim, *İslâm Akâidi ve Kelâma Giriş*, İst, 1998, s. 17-48.

⁶ Bu bilgiler için bkz. Aliyyü’l-Karî, *Şerhu’l-Emalî*, İst, 1316, s. 32, 33; Aliyyü’l-Karî, *Şerhu’l- Fıkhi’l-Ekber*, İst, 1303, s. 306 ve devamı; ed-Damad, Şehzâde Abdurrahmân, *Mecmau’l-Enhur*, İst, 1276, I, 421-429.

Cuhûdî küfür: İman esaslarının hak olduğunun kalb ile bilinmesine rağmen, mâzeretsiz olarak bunun dil ile ikrâr edilmemesi(meselâ İblis'in ve Firavun'un küfrü gibi);

İnâdî küfür: İman esaslarının doğruluğunun kalb ile bilinip dil ile de ikrâr edilmesine rağmen, İslâm'ın din olarak benimsenmek istenmediğinin belirtilmesi(Ebü Tâlib'in küfrü gibi)*;

* Bu hususta bazı tartışmalar vardır. Konumuz ile birinci derecede ilgili olmadıklarından, onların ayrıntılarına girmeyerek sadece iki temel görüşü vermekle yetineceğiz. Daha çok taraftar bulan birinci görüşe göre, İslâmî iman; belli ilkeleri iradeli olarak kalb/zihin ile doğrulamaya(tasdîk) ve zihindeki bu doğrulamayı dile getirme(ikrar)dır. İradeli olarak tasdîk ve ikrâr, tasdîk edenin seçimi ile sabit olmuş kesbî bir fiildir. İmanın emrolunması ve bu emre uyulması karşılığında sevap verilmesi bu kesble ilgilidir. Burada Peygamber'in haber vermesi ile bilinen inanma emrine boyun eğme (emri kabullenme, teslim olma, benimseme ve gereğini yerine getirme, sorumluluğunu üstlenme) söz konusudur. Halbuki *bilmek*; kabullenme, teslim olma, benimseme ve gereğini yerine getirme, sorumluluk üstlenme ile birleşmedikçe iman sayılmaz; sadece nefsanî(psikolojik) bir keyfiyet olarak kalır. (Krş. et-Taftazânî, *Şerhu'l-Mekâsîd*, II, 251.)

Eğer psikolojik bir nitelik olan bilginin kalbe doğuşu tek başına iman olarak değerlendirilecek olursa, kalbe doğan, ancak iradeli olarak onaylanmadığından psikolojik bir nitelik olmaktan öteye geçmeyen şüphenin de küfür olarak değerlendirilmesi gerekir. O takdirde dinde hiçbir kişinin küfürden kurtulamaması gibi zor bir durumun bulunması söz konusu olur. Halbuki "Allah dinde size zorluk gerektiren bir şey kılmamıştır." (*el-Hac* (22), 78); "Allah hiçbir kişiye gücünün yettiğinden başka bir sorumluluk yüklemez." (*el-Bakara*(2), 280) meallerindeki âyetlerle, "Allah insanları kalberine doğan şüphe ve vesveselerden sorumlu tutmayacaktır; (hatta) bunlardan rahatsızlık duyulması, sırf imandan kaynaklanan sonuçtan başka bir şey değildir." (Krş. Müslim b. el-Haccâc, *Sahih-ü Muslim*, (Muhammed Fuad Abdülbakî tahkiki), Beyrut, 1953, *el-İman*(57), 190-202; (60), 209-210) meâlindeki hadisler İslâm dininde zorluğa yer bulunmadığını açıkça bildirmektedir.

İbn Hazm'ın da katıldığı başka bir görüşe göre marifet, yani iman esaslarının doğruluğunun kalb/zihin ile bilinmesi de iman sayılır. Bunu iman saymamak, Kur'an'ın beyanlarına aykırı düşer. O halde böyle bir bilgiye sahip olanların(meselâ Şeytan'ın, Firavun'un, Yahudilerin ve Hıristiyanların) Müslüman sayılmaması, marifetlerinin iman olmamasından değil, bu marifetle hasıl olan imanın ona ters düşen bir takım söz, iş veya davranışlarla geçersiz hale getirilmesindedir. (Krş. İbn Hazm, Ali b. Ahmed, *el-Fısal fi'l-Mileli ve'l-Ehvâi ve'n-Nihal*, Mısır, 1317, III, 198-203.) Meselâ birisi " İslâm dininin doğru olduğunu bildiğini, ancak yine de bu dine girmeyeceğini, bu dinin gereklerini yerine getirme ve onun mensupları gibi davranma taahhüdünde bulunmayacağını" söylemiş olsa, bu kimse, marifetiyle ters düşen bir fikir beyan ettiğinden kâfirdir; çünkü imanın geçerli olmasının şartlarından birisi de tasdîkin gereği ile amel etmeyi iltizâm suretiyle teslimiyet göstermek, ona karşı inatlaşmaktır. (Krş. Hasan Çelebi, *Hâşiye alâ Şerhi'l-Mevâkif* - Mes'ûd eş-Şirvânî, *Hâşiye alâ Şerhi'l-Mevâkif*, İst., 1311, III, 246; el-Kestelî, Muslihuddîn, *Hâşiye ala Şerhi'l-Akâid*, İst., 1308, s. 152.) Şeytan'ın kâfir olması da marifetsizliğinden değil, kendisini ulu görerek Adem'e secde etme emrini yerine getirmekten kaçınmasındandır. Ahirette imanın geçerli olmaması da oradaki marifetin tasdîk olmamasından değil, imanın vaktinin geçmiş olmasındandır. (İbn Hazm, *age*, III, 198.) Kat'î olarak yasak olan bir fiili helal görmenin, dinin sübutu ve delâleti kat'î olan ilkelerinden birini alaya almanın vb. hususların küfür olması da imanın geçerliliğini ihlal eden sebepler dolayısıyladır. (Krş. et-Taftazânî, *Şerhu'l-Akâid*, İst., 1308, s. 142, 190-191; Akseki, Ahmed Hamdi, *İslam Dini*, Ankara, 1975, s. 59.)

Rivâyetlere göre Hz. Peygamber'in amcası Ebü Talib ölüm döşeğindeyken ziyaretine gelerek kendisinden müslüman olmasını ısrarla isteyen Hz. Peygamber'e "Kureys'in, babası Abdulmüttalib'in

Nifâkî küfür: İman esaslarına dıştan(dil ile) inanmış gibi gösterip içten inanmamak şeklindeki küfre verilen isimdir.

Bütün bunlar, dinin küfür ile ilgili dünyevî hükümleri bakımından olduğu gibi, onun, zamanında tevbe edilmediği takdirde, af edilmemek ve ebedî olarak Cehennem'de kalmayı gerektirmek vb. uhrevî hükümleri hususunda da eşittir⁷.

İslâm kelâmcıları ve hukukçuları, inkârlarının yönelik olduğu iman objesine/objelerine veya inkârın imandan sonra ortaya çıkmış olmasına vb. bazı sebeblere nazaran da, kâfirlere farklı bir takım isimler verirler ki, bunların başlıcaları şunlardır:

Dehrî: Esasen, olayları ezeli ve ebedî kabul ettiği zamana isnad eden/zamanı tanrı yerine koyan için kullanılan bu kavram, bâzen materyalist veya ateist anlamında da kullanılır.

Muattıl: Allah'ın varlığını kabul etmeyen, evrende başıboşluğun egemen olduğunu savunan/Tanrı tanımayan anlamında kullanılır.

Müşrik: Genel olarak Tanrı'nın birliğine inanmayan demektir, dolayısıyla *Nûr* ve *Zûlmet* veya *Yezdan* ve *Ahriman* diye iki tanrının varlığını iddia eden *Senevîyi* (dualist) ve ikiden çok tanrının bulunduğunu iddia eden çok tanrııcı (politeist) kapsar.

Zındık: Allah'ı veya hikmetini inkâr eden, hiçbir dini kabul etmeyen, peygambere inandığını söylediği hâlde küfür sayılan inançlar besleyen, *Mazdek'*in *Zend* isimli kitabına inanan, Mani'ye mensup olan...⁸ gibi anlamlarda kullanılan bir kavramdır.

Mülhid: Bâzen *Zındık* ile aynı anlamda kullanılan bu kavram esasen, İslâm'ın yolundan ayrılıp küfür yollarına sapan, uhrevî haşre ve hesaba inanmayan kimse hakkında kullanılır⁹. *Hulûliyye*, *Tenâsühiyye*, Hâricîler'den *Meymûniyye* ve *Yezidiyye*, Kaderiyye'den *Hâbitiyye*, *Hadesiyye* ve *Himâriyye*, ayrıca *Batınîyye* ve *Gulât-*

dininden ayrıldığını söylemek suretiyle kendisini ayıplaması olmasaydı, kelime-i tevhîdi okuyarak iman edeceğini söylemiştir." (krş. el-Buhârî, Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu's-Sahih*, (Mustafa Deyb el-Boğa tahkiki) Beyrut, 1410/1990, *el-Cenâiz*/79, Hadis no: 1294; *et-Tefsîr*/165, 4397.)

⁷ Ebû'l-Bekâ, *age*, s. 553.

⁸ el-Harezmi, Muhammed b. Ahmed, *Mefâtihu'l-Ulûm*, (et-Tıbaatül-Muniriyye İdaresi Tashihi), Mısır, 1342, s. 25.

⁹ et-Taftazânî, *Şerhu'l-Mekâsid*, II, 268-269; krş. İbn Âbidîn, Muhammed Emin, *Reddü'l-Muhtâr*, İst, 1307, III, 395-396.

Râfıza'dan *Beyâniyye*, *Mugîriyye*, *Mansûriyye*, *Cenâhiyye*, *Sebeyye* ve *Hattâbiyye* gibi mezheplerden birine mensûb olan kimse *Mülhid*'e örnek olarak verilebilir¹⁰.

Mürted: İman ettikten sonra küfre dönen için kullanılır.

Kitabî/Ehl-i Kitab: Semavî kitablardan Tevrat'a, Zebur'a veya İncil'e inanmakla birlikte Kur'ân'a ve Hz. Muhammed'e inanmayandır¹¹.

2) İslâm'dan Uzaklık Derecelerine Göre Kâfirlerin Başlıca Grupları

2.1. *Sofistler*: Hiçbir çeşit varlığı kabul etmedikleri söylenenlerdir. Bunların İslâm'dan en uzak bulunan bir zümre olarak değerlendirilmesi, hiçbir varlığı gerçek kabul etmemelerindedir. Allah'ın varlığına inanmayanlarla, bu varlığı isbat etmek üzere tartışmanın bir anlamının olabilmesi için, tartışmaya temel teşkil edebilecek bir ortak paydanın bulunması gerekir. Bu ortak payda, her şeyden evvel, fizik âlemin gerçekliğinin taraflarca kabul edilmiş olmasıdır. Oysa *Sofistler*'in nihilist denilen grubuna mensub oldukları söylenenler, manevî varlıkları kabul etmek bir yana, maddî varlıkları dahi gerçek kabul etmezler. Bu itibarla onlarla kelâmî münazaraya mahâl yoktur. Ancak böyle bir zümrenin gerçekten var olup olmadığı tartışmalıdır. Kimisi, bunların gerçekte mevcut olmadığını, ancak sırf *ilk varlığın/ilk sebebin ne olduğu* konusunda görüş birliğine varamayan filozoflara karşı bir reaksiyon ortaya koymak için, inadına bu şekilde konuşan bir zümre olduklarını savunmaktadır.*

2.2. Maddî varlıkların gerçekliğini kabul etmekle birlikte, evrenin ezeli olduğunu, onu yaratan ve yöneten bir Tanrı'nın bulunmadığını söyleyenlerdir. *Tabiatçı filozoflar*, *Muattıla* ve *Dehriyye* bunlara örnek olarak verilebilir. Fizik varlığı kabul etmelerini ortak payda alarak ve *sanat eserinden hareketle sanatkârın varlığına ulaşma* metodunu kullanarak, Allah'ın varlığını isbat etmek üzere bunlarla tartışmak mümkündür.

2.3. Âlemin –kaos halinde bile olsa– ezeli, Allah'ın ise âlemin yaratıcısı değil, fakat ezeli düzenleyicisi ve yöneticisi olduğunu iddia edenlerdir.

2.4. Kâinatın yarattığını kabul etmekle birlikte, yaratıcının tek olmadığını savunanlardır.

¹⁰ el-Bağdâdî, Abdülkâhir, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, (Muhammed Muhyiddin Abdülhamid tahkiki) Beyrut, (Tarihsiz), s. 232, 233, 238, 245, 246, 248, 254.

¹¹ et-Taftazânî, *Şerhu'l-Mekâsîd*, II, 268-269.

* krş. Rıza Tevfik, *Felsefe Dersleri*, İst., 1330, s. 289-290.

2.5. Kâinatın tek Tanrı tarafından yaratıldığını kabul etmekle birlikte, peygamberlik müessesesini tanımayanlardır. *Berahime*, *Sümeniye* ve *Deistler* bu gruba dahildir.

2.6. Bir kısım peygamberlere, bir kısım semavî kitaplara, aynı semavî kitabın bir kısmına inanmayanlar veya semavî bir kitapta tahrifatta bulunanlardır. Hz. Muhammed'in nübüvvetine inanmayan Yahudiler ve Hıristiyanlar bu gruba girer.

2.7. Hz. Muhammed'in peygamberliğine inanmakla birlikte, O'nun Kıyamet'e kadar bütün insanlığa gönderilmiş bir peygamber olmadığını, peygamberliğinin Ehl-i Kitab'ı kapsamadığını veya İslâm'ın, kesin olsa bile, bir kısım hükümlerinin değiştirilebileceğini söyleyenlerdir¹².

3) Kâfir Nasıl Müslüman Olur?

İslâmî hükümler, kişilerin görünen durumlarını esas alır; onların iç ve gerçek durumları ise Allah ile kul arasında bir sırdır. Buna göre, iman, nasıl yapılması emrolunmuş ise o şekilde yapıldığı ve bir durum müşâhede edilmediği takdirde, geçerli ve böylece iman eden kişiler *mü'min* sayılır. Bununla birlikte, kâfirler hep aynı tür inkâra sahip olmadıkları için, onların iman etmiş sayılmaları da az çok farklı bir takım şartlara bağlı kabul edilmiştir. İslâm kelâmcıları ve hukukçularının konu ile ilgili detaylı açıklamalarına geçmeden, bu açıklamalara ışık tutması bakımından, birkaç âyet meâlini vermekte yarar vardır. "Eğer, sizin inandığınız gibi inanırlarsa, doğru yolu bulmuş olurlar; dönerlerse, hiç kuşkusuz onlar sapıklık içindedirler..."¹³; "Allah'ı ve peygamberlerini inkâr edenler ve imanda Allah ile peygamberlerini birbirinden ayırıp bir kısmına inanırız, bir kısmına inanmayız, diyenler ve iman ile küfür arasında bir yol tutmak isteyenler, işte onlar gerçekten kâfir olanlardır..."¹⁴; "(Ey Ehl-i Kitab!) Siz kitabın bir kısmına inanıp bir kısmını inkâr mı ediyorsunuz?..."¹⁵; "... Kendilerine kitab verilenlerden Allah'a ve Âhiret gününe inanmayan, Allah'ın ve Resulü'nün harâm kıldığını harâm saymayan ve hak dini/İslâm'ı din edinmeyen kimseler..."¹⁶.

¹² bkz. İbn Hazm, *el-Fisal*, I, 3; el-Bağdadî, *age*, s. 279-280; et-Taftazânî, *Şerhu'l-Mekâsîd*, II, 183, 191-192; es-Sabunî, Nûruddin, *el-Bidâye*, (*Mâtüridiyye Akaidi*), trc. ve nşr. Bekir Topaloğlu, Ankara, 1995, s. 17, 45, 46, 89; S. Aydın, Mehmet, *Din Felsefesi*, Ankara, 1997, s. 173-178.

¹³ *el-Bakara* (2), 137.

¹⁴ *en-Nisâ* (4), 150-151

¹⁵ *el-Bakara* (2), 85.

¹⁶ *et-Tevbe* (9), 29

İşte meâllerinden pasajlar verdiğimiz bu ve benzerî âyetlere istinaden, İslâm kelâmcıları ve hukukçuları, kâfirlerin Müslüman sayılması için, onların bağlı oldukları küfür türünü dikkate alarak, özel bir takım şartlar ortaya koymuşlardır. Bu cümleden olarak, denilmektedir ki; eğer bir Yahudî'nin bağlı bulunduğu Yahudî mezhebi bilinmiyor ise, o kimsenin Müslüman kabul edilmesi için, kendisinden gerçek durumunu açıklaması istenir. Bu şart, –yukarıdaki ifadeden de anlaşılacağı gibi– bütün Yahudîler için değil, meselâ, *İseviyye* denilen Yahudî mezhebine mensûp olanlar vb. için söz konusudur. O takdirde, *İseviyye* grubuna mensûp iken, Müslüman olmak istediğini beyân eden bir kimseden, kelime-i şehâdetleri getirdikten sonra, ilâve olarak, Hz. Muhammed'in yalnız Araplar'a değil, Benî İsrail de dahil, bütün insanlığa peygamber gönderildiğini kabul ettiğini açıklaması istenir. Ancak, *İseviyye*'ye mensup olan kişi Hz. Muhammed'in peygamberliğini mutlak olarak inkâr edenlerden ise, onun Müslüman sayılması için, iki şehâdet kelimesini getirmesi ile yetinilir. Hz. Peygamber zamanında Yahudî ve Hıristiyanların Müslüman sayılması için iki şehadet kelimesini söylemeleri ile yetinilmesi, bunların o zaman Hz. Peygamberin risâletini mutlak olarak inkâr etmelerinden dolayıdır. Halbuki daha sonraki yıllarda Irak bölgesinde bir kısım Yahudîler ve Hıristiyanlar, Hz. Muhammed'in İsrailoğulları'na değil, Arap ve Acem'e gönderilmiş bir peygamber olduğuna inanmaya başladıklarından (bu inançta bir takım Yahudî veya Hıristiyan mezhepleri ortaya çıktığından), o gibilerin, dinlerinden berî olduklarını (uzaklaştıklarını) ve İslâm dinine girdiklerini açıklamadıkça, sadece şehâdet kelimelerini getirmeleriyle Müslüman olduklarına hüküm verilememesi hâsıl olmuştur. Demek ki, normalde Yahudîler ve Hıristiyanlar Allah'ın birliğine inanıyor, fakat Hz. Muhammed'in peygamberliğini inkâr ediyorlarsa, bunların Müslüman sayılmaları için, birinci şehâdet kelimesini getirmeleri yeterli değildir; Hz. Muhammed'in "*Allah'ın kulu ve son peygamberi olduğu*"nu ifade eden ikinci şehâdet kelimesini de söylemeleri gerekir. *İseviyye** koluna mensup olanların ise –yukarıda belirtildiği gibi– ilâve olarak, Hz. Muhammed'in bütün insanlığın peygamberi

* Gariptir ki, Ebû Mûsa el-Harîrî isimli bir Arap yazar, İslâm düşmanı oryantalistlerin etkisinde kalarak, Kur'ân'ın Tevrat ve İncil'den çıkarılmış ve Arapça'ya çevrilmiş özetlerden meydana geldiğini ve Hz. Muhammed'in –tıpkı *İseviyye'nin* iddia ettiği gibi– bütün insanlığın değil, yalnız Arap Yarımadasının peygamberi olduğunu iddia etme sapıklığına düşmüştür. Süleyman el-Bedr, kaleme aldığı uzun bir seri makalede bu kişinin iddialarını ilmî bir şekilde çürütmüştür. bkz. Süleyman el-Bedr, "*er-Raddü Alâ Ebî Mûsâ el Harîrî fi-Kitâbihi 'Kassûn ve Nebiyyûn'*", *el-Mu'temed*, (haftalık Arapça dergi) Kuveyt, 20. yıl, sayı: 926, 29 Zülhicce 1409/1 Ağustos s 1989, s. 43-45 ve devamı sayılar.

olduğunu ikrar etmeleri istenir¹⁷.

Allah'tan başka herhangi bir varlığa tapan kişi, "Allah'tan başka tapılacak bir varlık yoktur, Müslüman oldum, Hz. Muhammed'in dinine inanıyorum, Muhammed'in dinindeyim, yalnız Müslümanların dini haktır, ben Müslümanım, İslâm dinindeyim, Haniflerin/Allah'ın birliğine inananların dinindeyim..." dediği takdirde, Hz. Muhammed'in peygamberliğine inandığını açıklamamış olsa dahi, Müslüman olmuş sayılır; çünkü, meşhûr mânası ile *Müslüman olmak*, Hz. Muhammed'in Allah'tan getirdiği bilinen herşeyi kabul etmekle eş anlamlıdır. Vaktiyle, Mecusîler'in Irak ve Suriye bölgesinde Müslüman adını kendilerine isnât etmekten kaçındıkları, çocuklarını kötöleyecekleri zaman ona "Müslüman!" dedikleri, bir işi yapmayacaklarına ant içmek üzere "onu yaparsam Müslüman olayım" ifadesini kullandıkları rivâyet edilmektedir. İşte, İslâm'a ve Müslümanlara bu derece kin ve nefret duyan bu gibi gayr-i Müslimlerin *Müslüman olduklarını* söylemeleri, İslâm kelâmcıları ve hukukçularınca, *onların Müslümanlığı kabul ettiklerini bildirmeleri* olarak değerlendirilmiştir. Bundan çıkarılabilecek sonuca göre, Kur'ân'a nazaran Gayr-ı Müslim sayıldıkları halde, asıl Müslümanların kendileri olduğunu iddia edenlerin, *Müslüman olduklarını* söylemeleri yeterli sayılmaz, Kur'ân'ın İslâm'ını kabul ettiklerini açıklamaları gerekir. Nitekim böyle bir durumun bir kısım Yahudî ve Hıristiyanlar için sözkonusu olduğu rivayet olunmuştur¹⁸. Günümüz Fransız yazarlarından Gerald Messadié de, "Ansiklopediler, *İslâm'ın Arap yarımadasında doğduğunu* yazar. Tarih dikkate alınırsa bu belirsizdir. İslâm kendinden önceki dünyalardan (Yahudilik, Hıristiyanlık ve Zerdüştlük'den) etkilenmekten gerikalmamıştır"¹⁹ demektedir. Yazar, bununla *İslâm'ın Hz. Muhammed'le başlamadığını* söylemek istiyorsa, doğrudur; çünkü, bizzat Kur'ân da aynı şeyi söylemekte, Hz. Muhammed'e, başından beri kendisinin ilk peygamber olmadığını, bilâkis, kendisinden önceki bütün peygamberlerin insanlığa ilettikleri İslâm dininde meydana gelmiş tahrifatı ve sapmaları doğrultmak ve insanlığın gelişmesine paralel olarak bazı değişiklikler yapmak üzere geldiğini her vesile ile belirtmesinin emredildiğini bildirmektedir²⁰. Yazar, bütün tarafsız görünme gayretlerine rağmen, Avrupalıyı ve

¹⁷ İbn Âbidîn, *age*, III, 397.

¹⁸ İbn Âbidîn, *age*, III, 398;

¹⁹ Gerald Messadié, *Şeytanın Genel Tarihi*, (Çev. Işık Ergüden), İstanbul, 1998, s. 490.

²⁰ kırs. *el-Ahkaf* (46), 9; *el-Ârâf* (7), 157-158.

Hıristiyanları desteklemekten ve şuur altındaki eğilimini ağızından kaçırmaktan kurtulamamaktadır. O nedenle eğer onun maksadı, mâhut oryantalistler gibi, Kur'ân'ı Tevrat ve İncil'den ictibâs edilmiş bir kitap olarak takdim etmek, İslâm'ı Yahudîliğe ve Hıristiyanlığa bağlamak ve Hz. Muhammed'i Roma-Bizans hayranı ve taklitçisi, siyasî hakimiyet meraklısı bir Arap dâhisi olarak göstermek ise ona katılmamız mümkün değildir. Fakat Gerald, her şeye rağmen, İslâm'ın Hz. Muhammed'le başlamadığını, farklı bir maksatla da olsa, itiraf etmiş olmaktadır. Yazar, İslâm hakkında yeterli bilgiye sahip olduğu intibasını vermekte ise de, onun, Kur'ânda bulunmayan **Mensup** isimli bir sûreden söz etmesi²¹ bu intibayı sarsmaktadır.

Kur'ân; *Yahudîlerin, kendilerinden önceki kâfirlerin sözlerine benzer sözler söylemeye özenerek ve onlara yalnız bir tek olan Allah'a ibâdet etmekten başka bir emir verilmemişken, 'Üzeyr Allah'ın oğludur' dediklerini ve hahamlarını Allah'tan başka rablar edindiklerini*²²; aynı şekilde Hıristiyanların da 'İsa Allah'ın oğludur' dediklerini, 'rahiplerini ve Meryem oğlu Mesih'i rablar edindikleri'ni, bir kısmının "Tanrı, Meryem'in oğlu İsa'dır..."²³, kimisinin "Tanrı, için üçüncüsüdür..."²⁴ dediklerini, bazılarının ise "İsa'yı ve annesini iki tanrı edindikleri..."²⁵ni bildirmektedir. Buna binâen, gerek Kur'ân'ın bildirdiği bu Yahudî ve Hıristiyan mezheplerine, gerek Kur'ân'da geçmeyen, ancak geçmişte veya günümüzde var oldukları bilinen diğer Yahudîlik ve Hıristiyanlık doktrinlerine bağlı bulunanların İslâm dairesine girmiş sayılabilmeleri için, Kur'ân'ın telkin ettiği tevhid inancına ve başta Hz. Muhammed'in bütün insanlığın son peygamberi olduğuna inanmak olmak üzere, imanının diğer ilkelerine inandıklarını ve aykırı inançlarından uzaklaştıklarını açıklamaları, Allah'ın ilk ve son dininin yalnız İslâm olduğunu itiraf etmeleri şarttır. Genel olarak ifade etmek gerekirse, *İslâm dışı inançlardan herhangi birine mensup iken, Müslüman olmak isteyenlerin İslâm'a girmiş sayılması, onların Kur'ân'ın açıkladığı inanç, ibâdet ve ahlâk ilkelerini kayıtsız şartsız kabul ettiklerini ve bunlara aykırı inançları bıraktıklarını bildirmelerine bağlıdır*, diyebiliriz. O halde, *Haricîlik'in İbâdiyye koluna bağlı Yezîdiyye fırkasının öncüsü Yezid b. Üneyse'nin "Hz. Muhammed'in peygamberliğini kabul edip, fakat O'nun dinine girmeyen, ibâdet ve ahlâk ilkelerine uymayan Kitab*

²¹ bkz. Gerald Messadié, *age*, s. 505.

²² krş. *et-Tevbe* (9), 30-31.

²³ *el-Mâide* (5), 72.

²⁴ *el-Mâide* (5), 73.

²⁵ *el-Mâide* (5), 116.

*Ehli'nin mü'min olduğu*²⁶ yolundaki görüşü doğru değildir.

Şimdi sıra, konumuzun alt yapısını oluşturmada ikinci derecede önemi hâiz olan iki kavrama, *tafsilî* ve *icmalî* iman kavramlarına ve bunlarla ilgili bazı hususlara dikkat çekmeye gelmiştir.

4) İman İcmâlî Ve Tafsilî Olmak Üzere İkiye Ayrılır

İcmâlî iman, iman objelerine, ayrıntılarına girmeden topluca inanmaktır. Tafsilî iman ise inanılacak hususlara, onları ayrı ayrı belirterek inanmaktır. *İcmalî ve tafsilî iman, birbirinden kopuk değildir.* Burada önemle altı çizilmesi gereken husus, tafsilî imanın icmalî imanın açılımı, buna mukabil, icmalî imanın da oldukça detay içeren tafsilî/reel imanın bir formülü, özeti ve ruhu olduğudur. Dolayısıyla, bunlar arasında bir kopukluk, bir çelişki, bir derece farkı asla söz konusu değildir. Biri verildiği zaman, diğerini iltizâm etmesi esastır; ikisi bir arada zikredildiği zaman, biri özet, diğeri onun şerhi olarak anlaşılma zarûreti vardır. Başka bir ifade ile ayet ve hadislerden çıkan sonuca göre iman, nas ve sarahat yoluyla sabit olduğu gibi, delâlet yoluyla da sabit olur. İcmâlî imanda imanın bütün esaslarına delâlet yoluyla, tafsilî imanda ise bu esaslara nas ve sarahat yoluyla inanılmaktadır. Bu itibarla imanın geçerli olmasının şartı; inanılması gereken şeyleri, her birini açıkça ifade ederek veya her birini açıkça ifade etmeden, ancak her birine inanıldığına delâlet etmek üzere Allah'ı ve Hz. Muhammed'in peygamberliğini ya da bunların birini gerektiği şekilde tasdik ve ikrâr etmektir.²⁷ Bu ilke, yerine oturtulmadığı, bu şekilde anlaşılmadığı takdirde, geçmişte olduğu gibi, günümüzde de en çok yanlış anlamalara ve hatta istismarlara elverişli bir konumda bulunmaktan kurtulamaz.

4.1. İcmâlî iman ve dereceleri

Asgarî müşterekleri içermesi gereken icmâlî imanın da kendi içinde basitten mürekkebe doğru birtakım çeşitleri/dereceleri vardır.

4.1.1. İcmalî imanın birinci derecesi tevhiddir

Bu icmâlî iman, *Allah'ı tevhid/birleme* ilkesi ile özetlenen iman şeklidir. Tevhid, açılımı *Tevhid-i Rubûbiyyet* ve *Tevhid-i Ulûhiyyetten* ibaret iki unsurdan oluşur.

²⁶ el-Eş'arî, Ebu'l Hasan Ali b. İsmail, *Makalâtü'l-İslâmiyyîn*, (Hellmut Ritter tahkiki), Wiesbaden, 1400/1980, s. 104.

²⁷ et-Tahtavî, Ahmed b. Muhammed, *Hâşiye ala Merâkı'l-Felâh Şerhi Nûri'l-İzâh*, Mısır, 1385/1970, s. 494.

Tevhid-i Rubûbiyyet, kâinatı yalnız Allah'ın yarattığına inanmak, *Tevhid-i Ulûhiyyet* ise kâinatın tek yaratıcısı olan Allah'a tapılması gerektiğine inanarak yalnız O'na tapmaktır. *Tevhid-i Ulûhiyyet*, *Tevhid-i Rubûbiyyet*ten ayrılamaz, onu gerektirir; fakat *Tevhid-i Rubûbiyyet*'in de *Tevhid-i Ulûhiyyet*ten ayrılmaması gerekmele birlikte, bâzı kişilerin sapma sonucu, onları ayırdığı görülmektedir²⁸. Tevhidin bu birbirinden ayrılmaması gereken iki şeklini "İhlâs" sûresi ile "Âl-i İmrân" sûresinin 64. âyeti vb. âyetler en mükemmel şekilde ortaya koymaktadır. Tevhid, en başta *Allah'ın ibâdeti layık ve müstahak tek (farklı veya aynı parçaların birleşliği veya bileşliği olmayan ve parçalanamayan, hiçbir varlığa indirgenemeyen) Yaratıcı olduğu* inancı yanında, imanın diğer esaslarını ve öncelikle bütün peygamberlere ve bütün semavî kitaplara inanmayı da ihtivâ etmektedir. Çünkü tevhid, peygamberlerin telâkki ettiği vahyin, gerçek bir (herhangi bir yönden bir dengi ve benzeri daha bulunmayan, *vâhid-i adedî* veya *vâhid-i kıyasî* anlamında değil, fakat *vâhid-i hakikî* mânasıyla bir)/tek olarak tanıttığı Allah'a iman yanında, keyfiyet ve kemmiyetini bilmenin O'ndan (Allah'tan) gelecek vahyiden işitmeye muhtaç bulunduğu ibâdeti/ibâdetleri, yalnız O bir olan Allah'a yapmanın da adıdır²⁹. Daha açık bir ifade ile tevhid; Allah'ın varlığı ve birliğine inanmakla kalmaz, aynı zamanda başta nübüvvetine inanmak olmak üzere, diğer iman esaslarına inanmayı ve ibâdeti yalnız Allah'a yapmayı da gerektirir; çünkü, Allah'ın varlığı ve birliğinin en doğru olarak bilinmesi gibi, yalnız O'na yapılması gereken ibâdetin nasıl ve ne kadar yapılacağına bilinmesi de peygamberin öğretmesine muhtaçtır. Demek oluyor ki din, peygamberin tebliğinde mündemiçtir. *Haricîlik*'in *İbâdiyye* koluna bağlı *Hafsiyye* fırkasının başı olan Hafs b. Ebi'l-Mikdâm'ın, önceleri farklı kanâatte iken, daha sonra *İbâdiyye*'nin görüşüne katılarak "*kitaplara ve peygamberlere inanmanın tevhide bitişik olduğunu, dolayısıyla kitaplara ve peygamberlere inanmayanın Allah'a şirk koşmuş sayılacağını*"³⁰ söylemesi de tevhid ile peygamberlere ve kitaplara inanmanın birbirinden ayrı düşünülmemeyeceğini vurgulaması bakımından ilginçtir. Fakat, tevhidin nübüvvetine inanmayı gerektirmesi veya aksi, sırf gerçek tevhidi öğreten vahyin peygamber tarafından duyurulmasıyla ilgilidir; yoksa Hıristiyanların iddia ettiği gibi ulûhiyet ve nübüvvet arasında organik veya *Batınîlerin* ileri sürdüğü gibi *imamet* inancını da kapsayan ırkî bir birlik

²⁸ İbn Teymiyye, *Mecmûatu'r-Resâil*, Beyrut, 1983, (Muhammed Reşit Rıza tahkiki) I, 43.

²⁹ es-Sabunî, Muhammed Ali, *Muhtasaru-Tefsiri ibn Kesir*, Beyrut, 1981, I, 524.

³⁰ el-Eş'arî, *age*, s. 103.

bulunması dolayısıyla değildir³¹.

4.1.1.1. *Tafsilî imanın icmâlî imanda, icmâlî imanın da birinci derecede tevhidde odaklanmasının birtakım sebepleri vardır. Bu sebeplerin başında 'tevhidin, evrenin tabîî birliğinin bir gereği olması' gelir.*

Tevhid/Allah'ı birleme ilkesinin bir boyutu da onun (tevhidin) kâinatın düzenini, karşı perspektiften ele alındığında da kâinatın düzeninin Allah'ın birliğini gerektirmesidir. Felsefenin, mistisizmin ve bazen fennin de dillendirdiği gibi, iki türlü kitap söz konusudur. Bunlardan birisi *tabiat/kâinat kitabıdır*. Tabiata kitap adının verilmesi onun, bütün beşerî bilgi ve bulgulara temel teşkil etmesinden dolayıdır. İkinci tür kitap ise, ilk akla gelen anlamıyla, bir takım bilgi ve bulguların yazılı hale getirildiği mecmûa/mecmûalardır. Mukaddes kitaplara ve onların doruk noktasında bulunan Kur'ân-ı Kerim'e gelince, onlar da şüphesiz ki birer kitaptır. Ancak, onların normal kitaplardan birtakım farkları vardır ki, bunların başında Mukaddes kitapların beşerî kitaplar gibi, tabiat üzerine yapılan incelemelerden derlenmiş bilgilerden müteşekkil olmayıp, tabiatı yarattığına inanılan Allah tarafından, insanlığın bu tabiatın yararlanması için önceden hazırlanmış kullanım kılavuzları niteliğinde olmalarıdır. Bununla birlikte, önceki bütün semavî kitap ve sahifelerin orijinalerinin Allah tarafından sunulmuş bir özeti ve dünyanın sonuna kadar gelecek olan insanlığın kâinat kitabından yararlanmasını sağlayıcı nitelikteki temel ilkeleri, ihtiyaç duyacağı bütün rehberlik bilgilerini içeren bir yazılı kitab olan Kur'ân, kâinat kitabı gibi, bir bütündür. Kur'ân icmâlî kitap, kâinat da Kur'ân'ın tafsilâtı kitabıdır; bu bakımdan, tıpkı icmâlî ve tafsilî iman gibi, iki kitap birbirine (din kâinata, kâinat da dine veya emir halka ve halk emire, bir diğer ifade ile, din fitrata ve fitrat dine) uygundur. Yani Allah, dinini evrene uygun olarak koymuştur; bunu böyle yapması, karşılıklı olarak, evrene bakarak dininin doğruluğu ve dinine bakarak evrenin doğruluğu/yerindeligi sonucuna ulaşılabilmesini sağlamak içindir³². "*Biz, dış dünyada ve kendilerinde alâmetlerimizi onlara göstereceğiz ki, O'nun hak olduğu, onlar için kesin olarak açıklığa kavuşsun; Rabb'inin herşeye tanık olması yetmedi mi?*"³³ meâlindeki âyet vb. bu görüşü te'yit etmektedir. Bağdatlı *Mûtezile'*den Sümâme b. Eşres(ö.213/828)'in ve onun görüşüne katılan bir kısım *Mûtezile'*nin, *Allah'ın herşeyi,*

³¹ eş-Şehristânî, Muhammed b. Abdülkerîm, *el-Milel*, (Muhammed Seyyid Geylanî tahkiki), Mısır, 1967, I, 197.

³² eş-Şehristânî, *age*, s. 39.

³³ *Fussilat* (41), 53.

yalnız kendisinden ibret alınması ve kendisiyle Allah'ın varlığına istidlâl olunması için yaratmadığı görüşü³⁴, zahir mânası ile alındığı takdirde İslâm mensuplarının umumî kanâatine aykırı görünüyor ise de onun, *Allah'ın mahlûkatı sırf bir kobay gibi/yalnız bunun için yaratmadığı, başka bir takım hikmetlerin de bulunduğu*, şeklinde anlaşılabilir ve yumuşatılması mümkündür. Fakat her ne olursa olsun, İbn Eşres'in görüşünü, kâinatı mekanik olarak açıklayan Demokritos'un görüşü ile aynı paralelde görmek mümkün değildir. *Emrin halka göre ölçülüp biçilmesi veya dinin fıtrata uygun olarak konması* şeklinde vecizeleştirilen böyle bir hiyerarşik tarz, nübüvveye hasır; peygamberlerden başkasının bu misyona ortak olması, yani sürekli olarak dünya düzenini sağlayıcı ve koruyucu normlar koymayı başarması ve koydukları normların uzun ömürlü olması mümkün değildir.

Kur'ân'ın kâinat/tabiat kitabıyla çelişmediği gerçeğine, daha sonra ele alacağımız en-Nisâ sûresinin *"Eğer bu Kur'ân, Allah'tan başkası katından olsaydı, onda pek çok tutarsızlıklar bulacakları şüphesizdi"*³⁵ meâlindeki 84. âyeti ince bir şekilde, el-Mülk sûresinin, *"Allah'ın yaratmış olduğu tabiatta (bütün farklılıklarına rağmen), bir uyumsuzluk göremezsin"*³⁶ meâlindeki 3. âyeti ise açık bir biçimde işaret etmektedir. Buna göre, tabiatta bir uyumsuzluk bulunmadığı gibi, İslâm inancının odağını teşkil eden tevhidin öğreticisi ve aynı zamanda tabiatın kullanım kılavuzu olan Kur'an'da da böyle bir koordinasyonsuzluk bulunamaz. Aksi halde; evren kaosa, fitne ve fesada sürüklenir. *"Göklerde ve yerde Allah'tan başka tanrılar olsaydı, bu ikisinin bozulacakları şüphesizdi..."*³⁷; *"... iki ilâh edinmeyiniz; Allah ancak tek bir ilâhtır..."*³⁸; *"... O'nunla beraber hiçbir ilâh yoktur, olsaydı her ilâh yarattığını götürcek ve hiç kuşkusuz onlardan bir kısmı diğerlerine üstün/baskın gelecekti..."*³⁹ meâlindeki âyetler; tanrı çokluğunun, kâinatın hiç yaratılmamasına, yaratılmış olsa bile birlik içinde dirliğini koruma düzeninden kopup, anarşiye düşme tehlike ve ihtimâlden kurtulamamasına yol açacağını bildirmektedir. Tanrının gerçek birliği, evrende birliği sağlamış, evrende düzensizliğin olmaması da Tanrının birliğini kanıtlamıştır. Ahiret, bu dinî ve dünyevî düzeni bozanların hesabının sorulacağı ve bu düzenin

³⁴ el-Eş'arî, *age*, s. 251.

³⁵ *en-Nisâ* (4), 84.

³⁶ *el-Mülk* (67), 3.

³⁷ krş. *el-Enbiyâ* (21), 22.

³⁸ krş. *en-Nahl* (16), 51.

³⁹ krş. *el-Mu'minûn* (23), 91.

bozulmamacasına sonsuza dek süreceği bir yurttur. Bu da tevhidin hayatı anlamlandırmayı hedeflemesinin, şirkin ise anlamsızlık demek olan fesadı doğurmasının bir sonucudur⁴⁰.

4.1.1.2. *İcmâlî imanın birinci derecesini tevhidin oluşturmasının ikinci sebebi, onun (tevhidin), bütün ayrılıklarına rağmen, genel olarak dinlerin en geniş katımlı ortak paydasını teşkil etmesidir*

Önceki peygamberler aracılığı ile takrir edilen din/İslâm, sonrakilerle ve en sonunda Hz. Muhammed'le tekml edilmiştir. Bu takrir ve tekml süreci, önceki peygamberlerin sonrakileri tebşir (müjdeleme) ve sonrakilerin öncekileri tasdik etmesi sûretiyle cereyan etmiştir.

Kur'ân bölünmez bir bütün olduğuna göre, *âyetlerin de bu bütünün uyumlu parçaları olduğu* sonucu elde edilir. Bizzat Kur'ân, kendisindeki bu iç ahengi anlayabilmeleri için, insanları çok boyutlu ve derin düşünceler yürütmeye çağırır. Yukarıda da farklı bir vesile ile verdiğimiz "Eğer bu Kur'ân, Allah'tan başkası katından olsaydı, onda (tahrip edilmiş Tevrat ve İncil'de olduğu gibi) pek çok tutarsızlıklar bulacakları şüphesizdir"⁴¹ meâlindeki âyet ilk etapta, iyi düşünenlerin kavrayabilecekleri bu iç ahenge dikkat çekmektedir. Kur'ân'daki bir kısım âyetler arasında bâzen çelişkiye benzer bir durumun görülmesi, âyetlerin dış mânaları ile, meselâ, başka âyetlerle tahsis edildikleri hâlde, yalnız lâfızlarına bakılarak umumî mânalarda alınmaları durumu ile ilgili gayr-i ilmî bir bakış açısından kaynaklanmaktadır. Yukarıdaki âyetin de işaret ettiği gibi, *tedebbür* edildiği, yani bir bütünlük içerisinde ve derin düşünüldüğü takdirde herhangi bir çelişkinin bulunmadığı kesinlikle anlaşılacaktır. Böyle olmasaydı, mülhidler (din yıkıcıları), Kur'ân'ın Allah tarafından indirilmediği yolundaki iddialarına kolayca yol bulabileceklerdi⁴². Kur'ân'ın önceki semavî kitaplardaki ibâdet ve ahlâkla ilgili bir kısım hükümlerde değişiklik getirmesi, bir tutarsızlık değildir; çünkü önceki kitaplar, gelecekte bu değişikliklerin olacağına, dolayısıyla kendilerindeki hükümlerin sınırlı bir zaman için konulduğuna işaret etmişlerdi. Hz. Muhammed, *İlâhî dinin aslını tevhidin teşkil ettiğini*; peygamberlerin inançta, temel ibadet ve ahlâk ilkelerinde bir, fakat teferruatta farklı

⁴⁰ Krş. Garaudy, Roger, **Roger Garaudy ve el-Müşkiletü'd-Diniyye**, (Arapçaya Çev. Muhsin el-Meylî), Beyrut, 1434/1993, s. 5.

⁴¹ **en-Nisâ** (4), 84.

⁴² Krş. el-Mâturidî, Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed, **Kitâbu't-Tevhîd**, (Fethullah Huleyî tahkiki), İst, 1979 (ofset baskı), s. 371.

oluşunu; babaları bir, anneleri ayrı olan kardeşlerin durumuna benzetmek sûretiyle, anneler ayrılığının, baba bir kardeşliğe zarar vermemesi gibi, dinin fer'î(dal) meselelerindeki ayrılıkların da onun kökü ve gövdesinde bir kopukluğu gerektirmeyeceğini belirtmiştir⁴³. İşte bu çerçevede diyoruz ki, Kur'ân'ın Allah tarafından gelmiş olmasının bir kanıtı da, onun diğer semavî kitapların asıllarıyla çatışmamasıdır. Yukarıda meâlini verdiğimiz en-Nisâ sûresinin 84. âyeti ikinci etapta bu hususa da işaret etmektedir.

Tevhidin, dinlerin en geniş katılımlı ortak paydası olma özelliğini taşıması, onu anlamlı kılan ve temsil eden temel ibâdet ve ahlâk ilkelerinde de birliği çağrıştırmıştır. Tevhidin bu eşsiz niteliği, onu ve onu anlamlı kılan ritüelleri ve etik kuralları ihlâlâ yönelik en küçük bir teşebbüsün bile asla müsâmaha ile karşılanmamasını gerekli kılmış ve bu teşebbüsün, önce onun (teşebbüsün) meydana geldiği dönem peygamberleri, sonra bütün peygamberler, bütün muvahhit insanlar ve melekler tarafından lânetle mukabele görmesine sebep olmuştur. Şimdi bununla ilgili olmak üzere, âyet meâllerinden elde ettiğimiz sonuçları sunalım:

*Allah katında din (diğer iman esaslarının özeti olan tevhid ile temsil edilen İslâmdır*⁴⁴. Allah'ın birliği, onun dininin de birliğini gerektirmiştir. Hz. Âdem'den Hz. Muhammed'e kadar bütün peygamberler ve onlara Allah tarafından indirilmiş olan bütün sahife ve kitaplar bu tek dinin iman ve temel ibadet ve ahlâk ilkelerini öğretmişlerdir. Peygamberler ve kitapları arasında bir kopukluk, ayrılık yoktur⁴⁵. Dinde bölünmeler, kendilerine ilâhî kitap verilenler tarafından –üstelik– onlara gerçek bilgi ve belgelerin gelmesinden sonra, sırf kıskançlık ve zülüm etme güdüsüne dayalı olarak çıkarılmıştır⁴⁶. Önceki bütün peygamberler gibi⁴⁷, son peygamber Hz. Muhammed de, tek din olan İslâm'ı bölüp gruplar hâline gelenlerden hiçbiri içerisinde yer almamaktadır⁴⁸. Allah'ın indirdiği apaçık bilgi ve belgeleri ve kitapları ile insanlara açıkladığı doğru yolu gizleyenlere, tevbe edip kendilerini ıslâh ederek olgunlaştırmamaları ve gizledikleri ilâhî bilgi ve belgeleri açığa çıkarmamaları, böylece kâfirler olarak ölmeleri durumunda, Allah ve lânetçiler lânet eder; Allah'ın,

⁴³ krş. el-Buhârî, *el-Câmiu's-Sahîh, el-Enbiyâ*, 48.

⁴⁴ *Â-i İmrân* (3), 18, 19.

⁴⁵ krş. *el-Bakara* (2), 85; *en-Nisâ* (4), 150-152; *el-Beyyine* (98), 5.

⁴⁶ krş. *el-Bakara* (2), 213; *el-Beyyine* (98), 4.

⁴⁷ krş. *Â-i İmrân* (3), 81.

⁴⁸ krş. *el-En'âm* (6), 159.

Meleklerin ve bütün insanların lâneti onların üzerinedir; onlar sürekli lânetlenmiş olmanın sonucu olarak azap içerisinde kalacaklardır; onların azabı hafifletilmeyecek ve onlar dinlendirilmeyeceklerdir⁴⁹. İsrailoğulları'ndan kâfir olanlar, Dâvûd'un ve İsa'nın diliyle lânetlenmişlerdir. Bu, onların âsi olmaları ve sınırı aşmaları sebebiyledir⁵⁰. Hz. İsa; insanların kendisini ve annesini Allah'tan başka iki tanrı edinmelerini söylemediğini, hakkı olmayan böyle bir şeyi söylemenin kendisi için sözkonusu olamayacağını, söylediği şeyin, emrolunduğu üzere, kendisinin ve insanların Rabbi olan Allah'a ibadet etmelerini emretmekten başka bir şey olmadığını, Allah'ı herhangi bir ortağı ve parçası bulunma durumundan tenzih ve tesbih ettiğini dile getirmiştir⁵¹. Yüce Allah Hz. Muhammed'e şunları söylemesini emretmiştir: *Ey kitab ehli! Niçin Allah'ın âyetlerini inkâr ediyorsunuz; niçin Allah'ın yolunu eğri göstermeye yeltenerek mü'minleri bu yoldan çeviriyorsunuz? Ey inanmış olanlar! Eğer kendilerine kitab verilenlerden İslâm'ı bölenlerin propagandalarına boyun eğerseniz, imanınızdan sonra sizi kâfirler durumuna geri götürürler. Allah'ın âyetleri size okunurken, üstelik Allah'ın Resûlü aranızda iken, inkâra nasıl saparsınız?*⁵²

İşte dinin aslında birlik bulunduğu için, bütün peygamberlerce kendisine çağırılan İslâm, icmâlî olarak, *tevhiddir* diye de tarif edilmiştir. Yüce Allah Kur'an'da Hz. Muhammed'e, Yahudî ve Hıristiyanları, kendisiyle onlar arasında eşit olan "Yalnız Allah'a tapalım, hiçbir şeyi Allah'a ortak koşmayalım, Allah'tan başka birbirimizi rablar edinmeyelim" meâlindeki üç ayrı şekilde ifade edilen bir kelimeye inanmaya çağırmasını emretmiştir⁵³. Böylece iman, tevhide inanmaktan ibaret bir icmâl çeşidine kavuşturulmuş olmaktadır. Burada meselâ Bakara sûresinin 62. ve Mâide sûresinin 69. âyetindeki üç ikeli icmâlî iman çeşidinin verilmeyişine/yalnız tevhidin verilerek Âhiret gününe iman ve sâlih amelden de doğrudan söz edilmemesine bakarak, imanı, diğer esasları içermek kaydı ile, tevhidten ibâret tek bir ilkeyi kabule indirgeyebilir miyiz! Elbette hayır! Şu halde tevhid halinde formüleştirilen bu icmâlî imanın, diğer bütün ilkeleriyle birlikte tafsilî imanın bir hülasası olarak algılanmasından başka bir yol yoktur. Hz. Peygamberin dâvetinin

⁴⁹ Krş. *el-Bakara* (2), 159-162.

⁵⁰ Krş. *el-Mâide* (5), 78.

⁵¹ Krş. *el-Mâide* (5), 116-117; *ez-Zuhruf* (43), 64.

⁵² *Âli İmrân* (3), 100-101.

⁵³ *Âli İmrân* (3), 64; *et-Tevbe* (9), 31.

kendilerine ulaşmasından önce teslise sapmayan Kitab Ehli de *el-Kasas* (28.) sûresinin 53. âyetinin hükmüne göre, Müslüman sayılır. Necran Hıristiyanlarının “*Biz de zaten senden önce Müslüman olmuştuk*” demelerine rağmen, Müslüman sayılmaması, sözü geçen formül kelimeye/tevhide gereğince inanmamış olmalarındandır. Allah, her bir peygamberi; kendisine, kendisine indirilen kitaba ve o peygamberin şahsında diğer bütün peygamberlere ve kitaplarına inanmayı içeren tevhidi duyurma vazifesiyle görevlendirmiştir. “*Senden önce gönderip de kendisine, ‘Benden başka bir tanrı yoktur; o halde yalnız Bana tapın’, demediğimiz hiçbir peygamber yoktur.*”⁵⁴ meâlindeki âyet bunun kanıtıdır.

4.1.2. *İcmâlî imanın birinci derecedeki şekillerinden birisi de yalnız “Muhammed Allah’ın resûlüdür” cümlesiyle ifade edilidir*

Kelime-i tevhid, umumiyetle diğer bütün dinî esasları ve özellikle peygambere inanmayı kapsadığı gibi, peygamberlere iman da tevhidi kapsar; çünkü, Allah’ın varlığını, birliğini ve tek mâbût olduğunu dile getiren *kelime-i tevhid*’in peygamber inancından bağımsız olabileceğini düşünmek herşeyden evvel *Allah ile peygamberlerinin arasını açmak* demektir ki, bunun küfür olduğunu bizzat Kur’ân ilan etmektedir⁵⁵.

Çeşitli vesilelerle belirttiğimiz gibi, iki şehâdet kelimesi birlikte zikredildikleri zaman, her biri kendi mânasını ifade eder; yalnız biri veya yalnız kelime-i tevhid zikredildiği zaman, diğerini de içerir. Bu itibarla “*Bilesin ki, Allah’tan başka ilâh yoktur*”⁵⁶ meâlindeki âyet, iki karineden dolayı, “*Muhammedün rasûlullah*” cümlesini de içermektedir. Birinci karine, âyetin *Muhammed* sûresinde bulunmasıdır ki bu, hitabın özellikle Hz. Muhammed’e yönelik olduğunu göstermektedir. İkinci karine, bu sûrenin ardınca gelen *el-Feth* sûresinin 29. âyetinin başında yalnız “*Muhammedün rasûlullah*” cümlesinin geçmiş olmasıdır.

Bir kısım hadislerde yalnız “Allah’ın birliğine inananların⁵⁷/*La ilâhe illallah* diyenlerin Cennet’e gireceği” ifade edilmektedir. Bu gibi hadisler, Cennet’e girmek için Hz. Muhammed’e ve diğer iman esaslarına inanmanın gerekli olmadığını göstermez; çünkü, başka bir kısım hadislerde *Allah’ın birliğine ve Hz. Muhammed’in*

⁵⁴ *el-Enbiyâ* (21), 21.

⁵⁵ *en-Nisâ* (4), 150-151.

⁵⁶ *Muhammed* (47), 19.

⁵⁷ Müslim, *age*, *el-İman*, 37.

peygamberliğine inananların Cennet'e gireceği⁵⁸/Cehennem'in kendilerine haram olacağı⁵⁹ bildirilmektedir. Bu iki hadisin birbirinden bağımsız olarak alınması çelişki doğurur. O halde bunların uzlaştırılması lâzımdır. Yorumcular bunun için birtakım çözüm yolları önermişlerdir. Bu çözüm yollarının ikisi diğerlerine göre daha geneldir.

Bu genel yollardan birisi, *yalnız Allah'a inananların Cennet'e gireceğini* bildiren hadisin mecaz kabul edilmesidir. Hadisin mecaz sayılabilmesi, bunun için gerekli şartların mevcut olması dolayısıyladır; çünkü hadisin ilk anlaşılan mânası ile alınması durumunda diğer nasların hükümsüz olması lâzım gelir. O halde onu ilk anlaşılan mânası ile değil, mecazî mânası ile almak zarûreti vardır. Bu mecazî mâna, *Cennet'e girmek için, tevhid yanında öncelikle Hz. Muhammed'in peygamberliği olmak üzere, diğer iman esaslarına da inanmanın şart olduğu* şeklindedir. Bahis konusu hadisin, mecazî mânasının bu şekilde olduğunun delili, Cennet'e girmek için iki şehadet kelimesini ikrar etmenin şart olduğunu ifade eden hadislerle, imanın diğer esaslarına inanmayı şart koşan naslardır. Sözkonusu mecaz, *cüz'ü* zikredip *külf'ü* murad etmek (parçayı söyleyip bununla bütünü anlatmayı istemek) kabilinden mecaz-ı mürseldir. Bir yoruma göre, bazı hadislerde Cehennem'den kurtulmak ve Cennet'e girmek için *yalnız Allah'a veya yalnız Hz. Muhammed'e inanmanın* zikredilmesi, pratik ve kısa iman telkininin önem arzettiği yerlerde sözüz uzatmamak, apaçık ve meşhur olan iki şeyden birini zikretmekle yetinmek kabilindedir. Başka bir yoruma göre de Allah'ı birlemeyi ve Hz. Muhammed'in peygamberliğine inanmayı ifade eden iki cümleden/kelimedenden her biri iki şehadet kelimesinin tamamının özel adıdır. Hadislerde bunlardan yalnız birinin zikriyle iktifa edilmesi, bu özellik itibarıyladır.

Uzlaştırmanın en genel ve mükemmel sayılabilecek yollarından diğeri ise, mezkûr iki hadisten mücmel olan birinin, müfesser olan diğerine hamlolunması yoludur. Esasen, âyet ve hadis nasları mücmel ve müfesser şeklinde farklı olarak geldikleri takdirde bunların birbirine hamlolunması bir fıkıh usûlü kâidesidir⁶⁰. Ancak, bu mücmel ve müfesser nasları birbiriyle uzlaştırma gereği yanında, bir de her ikisinin başka bir takım daha geniş çaplı müfesser naslarla uzlaştırılmasına da ihtiyaç vardır; naslar arası genel bütünlük, böyle geniş bir uzlaştırmadan geçer.

⁵⁸ Müslim, *age, el-İman*, 44.

⁵⁹ Müslim, *age, el-İman*, 47.

⁶⁰ Krş. Molla Hüsrev, Muhammed b. Feramez (Ferimerz), *Mir'âtü'l-Usûl fi Şerhi Mirkatil-Vusûl*, İst, 1312, s, 191.

Hülâsa; icmâlî imanın birinci derecesinde iki nevî iman şekli söz konusudur; birincisi yalnız kelime-i tevhid ile, ikincisi yalnız Hz. Muhammed'in nübüvvetini tasdik ile ifade edilen şeklidir. Her iki şekil de birbirini gerektirir; aksi halde Müslümanların tevhidi ile Hıristiyanların tevhidi aynı olurdu; aynı olmadıklarına göre, kelime-i tevhidin zikredilip, "*Muhammedün rasûlullâh*"ın zikredilmediği yerlerde bu ikinci kelimenin, ikincisinin zikredilip birincisinin zikredilmediği mahâllerde de birincisinin mukadder bulunduğu kesin olarak hükmetmek, İslâmî tevhidin gereği'dir⁶¹; çünkü biliyoruz ki, Yahudî ve Hıristiyanlar tevhid kelimesini söylemiş, lâkin nübüvvet daveti kendilerine ulaştığı halde Hz. *Muhammed'in Allahın resûlü olduğunu* ikrar etmemiş olsalar sadece kelime-i tevhîdi söylemiş olmalarının onların, imanın sağlayacağı kurtuluşa emeleri için yeterli olmayacağında, Müslümanlar müttefiktir⁶².

Yukarıdaki genel çözüm yollarından başka, münferit bazı yorumlar da vardır. Bunların belli başlıları şunlardır:

- Hasan-i Basrî (21-110/642-728) mezkûr hadislerin yorumuna dair, "*Mücmel olarak geçen bu gibi naslardan, 'kim bu kelimeyi söyler ve onun hakkı ile birlikte, gerektirdiği farzları da yerine getirirse...' tarzında bir anlam kastedilmektedir*" demiştir. Bu yorum, bizim yukarıda naklettiğimiz iki genel yorumdan tercih edilen ikincisine en yakın görünmektedir⁶³; çünkü, dinin erkânından ve İslâm'ın farzlarından olan her hüküm, iki şehâdet kelimesini ikrar etmenin levazımından ve tamamlayıcılarındandır⁶⁴.

- Kimisi "*Allah'ın bir olduğunu bilerek ölenlerin Cennet'e gireceği*⁶⁵" meâlindeki hadislerin, davetin yalnız tevhidi ikrâr etmeye münhasır bulunduğu İslâm'ın ilk zamanlarına mahsus olup, bu gibi hadislerin imanın diğer esaslarını bildiren sonraki naslarla nesh edilmiş bulunduğunu söylemiştir.⁶⁶

- Kimisi, bu gibi hadisleri, kelime-i tevhidi söyledikten/küfürden tevbe ettikten hemen sonra herhangi bir günah işlemeyen ölenler için söylendiği iddia edilmiştir.⁶⁷

⁶¹ Krş. et-Taftazânî, *Şerhu'l-Mekâsîd*, II, 229; Ebu'l İzz, Ali b. Ali, *Şerhu'l-Akîdeti't-Tahâviyye*, (Beşir Muhammed tahkiki), Beyrut, 1985, s. 364; Aliyyü'l-Karî, *Şerhu'l-Fikhi'l-Ekber*, s. 162; Abdülmucîb eş-Şâzelî, *Haddü'l-İslâm*, Mekke, 1404/1983, s. 259.

⁶² Krş. et-Taftazânî, *Şerhu'l-Mekâsîd*, II, 257; Muhammed Hakkı en-Nazîlî, *Hazinetü'l-Esrar*, Mısır, 1320, s. 165.

⁶³ Krş. İbnü'l Melek, *age*, I, 56.

⁶⁴ Abdülmucîb eş-Şâzelî, *age*, s. 259-260.

⁶⁵ Müslim, *age*, *el-İman*, 43.

⁶⁶ eş-Şâzelî, *age*, s. 259.

⁶⁷ İbnü'l Melek, *age*, I, 303.

● Kimisi bu kabil hadislerin, imanın diğer esaslarından başka farzları bildiren nasların nüzülünden (İslâm'ın başında, henüz İslâm'ın rükünlerinden herhangi birisinin farz/emir ve nehiylerin meşrû kılınmasından) de önce söylendiğini, dolayısıyla emir ve nehiylerin gelmesinden önce emirleri yerine getirmeden ve yasaklardan sakınmadan ölenler için sorumluluğun söz konusu olmadığını bildirdiğini, emir ve nehiylerin meşru kılınmasından sonrakileri kapsamadığını iddia etmiştir.⁶⁸

● Bazıları, “*Cehennem ateşinin haram olması*” sözünden, kâfir ve müşrikler gibi sürekli olarak Cehennem'de kalmanın haram kılınacağı anlamının (duhûlden hulûdün) kastedildiğini; buna binâen hadisin, müminlerin günahkârlarının hiç azap görmeyecekleri iddiasına delâletinin zayıf olduğunu, dolayısıyla affedilmemeleri durumunda bir süre için onların Cehennem'e girmelerini nefyetmeyeceğini ileri sürmüşlerdir.⁶⁹ Ancak, bu yorum mutlak olarak doğru değildir; çünkü peygamberin davetini duyanların kelime-i tevhîd ile yetinmesi caiz değildir.

● Bazılarına göre bu gibi hadislerin muhatapları muvahhit olmayanlardır; dolayısıyla bu kimselerin, peygamberin telkin ettiği kelime-i tevhidi kabul etmeleri, aynı zamanda peygambere boyun eğdiklerini de göstermiş olur. İşte mezkûr hadisler, söz konusu muhatapların, mü'min olmanın gereği olan ve müteakiben bildirilmesi tasarlanan diğer İslâmî hükümleri yerine getirmeyi taahhüt etmiş sayıldıklarını ifade eder⁷⁰. Buna binaen, müşrik olan muhatap, Allah'ın birliğini kabul ettikten sonra kendisine Hz. Muhammed'in peygamberliğine de inanması emrolunur ve bu emre uymazsa dinden dönmüş sayılır. Bu yoruma göre mezkûr hadisin mensûh sayılmasına gerek yoktur; çünkü İslâm'ın iman, ibadet ve ahlakla ilgili rükunleri kelime-i şehâdetleri ikrâr etmenin ayrılmaz tamamlayıcılarındandır.

● Bir izaha göre de, Hz. Peygamberin risâletine inanmanın zikredilmediği hadislerde bu ilke, hükmen zikredilmiş kabul edilmektedir; çünkü, bu hadisleri söyleyen Hz. Peygamberdir, dolayısıyla verilen haberin muhtevasına inanmak, haberi verene inanmayı da zımnen içine alır. Zaten müşrikler, şirkten tevbe etmenin gerekli olduğunu peygamberlerden öğrenmişlerdir⁷¹.

⁶⁸ eş-Şâzelî, *age*, s. 259.

⁶⁹ eş-Şâzelî, *age*, s. 260.

⁷⁰ krş. eş-Şâzelî, *age*, s. 259-260.

⁷¹ İbnü'l Vezîr, Muhammed b. el-Murtazâ el-Yemanî, *el-Avâsım*, (Şuayb el-Arnâvut tahkiki), Beyrut 1992, IX, 191.

● Nihayet, Hz. Peygamberin risaletine tanıklık etmeksizin, tevhid mükemmel ve dolayısıyla tek başına Cehennem'den kurtarmak için yeterli değildir. Bunun bir istisnâsı sözkonusu olabilir, o da, kendilerine herhangi bir peygamberin daveti ulaşmayanlardır. Yalnız Allah'ın birliğini kabul etmekle Cennet'e girecekleri bildirilenlerin bunlar olması mümkündür. Nitekim *Mûtezile*, *Mâtürîdîler* ve bir kısım *Rafizîler'in* bu görüşte olduğunu biraz sonra göreceğiz.

Azap etmemek, mutlaka Cennet'e koymak anlamına gelmez. Bu itibarla "peygamber göndermedikçe azap ediciler değiliz"⁷² meâlindeki âyetle mezkûr hadis arasında bir çelişki sözkonusu olmaz. Cehennem'e gireceklere, görevli meleklerin neden Cehennem'e girdiklerini sormaları üzerine verecekleri cevabı hikâye eden "eğer peygamberlere kulak vermiş veya aklımızı kullanmış olsaydık, şu alevî Cehennem'in mahkûmları arasında olmazdık."⁷³ meâlindeki âyet, peygamber davetinin duyulmaması durumunda da aklın bir kısım görevleri olabileceğine delâlet etmektedir. Zaten peygamberlerin asıl vazifeleri, aklın tek başına bulamayacağı ve daha ziyade Âhîret'le alâkalı konuları duyurmakla ilgilidir. "Peygamberlerin gelişinden sonra insanların geçerli bir mâzeret hakkının kalmaması için, müjdeleyen ve uyaran peygamberler gönderdik."⁷⁴ meâlindeki âyet, peygamberlerin Âhîret'le ilgili konularda insanların mâzeret dileme haklarını tamamen kaldıran nihâî bir sebep olduğunu göstermektedir. Halbuki *Mûtezile*, insanların akılları sebebiyle de mâzeret dileme haklarını kaybetmiş olacaklarında ve bunda peygamber haberi kendisine ulaşmış olan ile ulaşmış olmayan arasında fark bulunmadığında ittifak etmişlerdir⁷⁵. Ancak bunun, yalnız tevhid konusuna has olması gerekir. Bütün iman esaslarına inanmak, kendilerine peygamber dâveti ulaşanlar için söz konusudur. Bunlar için iman objelerinin parçalanmayı kabul etmez bir bütün olduğunda ittifak vardır. İslâm kelâm ekollerinden *Mûtezile*, *Mâtürîdiyye* ve bir *Rafizî*⁷⁶ fırkası ise, peygamber dâveti kendilerine ulaşmayanlar için dahi iman esaslarının temeli olan Allah'ın varlığı ve birliğine imanı şart koştaktadırlar.

İcmâlî imanın birinci derecesiyle ilgili olarak verdiğimiz bilgiler ışığında şu sonuçlar elde edilmektedir:

⁷² *el-İsrâ* (17), 15.

⁷³ *el-Mülk* (67), 10.

⁷⁴ *en-Nisâ* (4), 165.

⁷⁵ *el-Eş'arî*, *age*, s. 226.

⁷⁶ *el-Eş'arî*, *age*, s. 52.

a) *Murcie* mezhebi mensuplarının, sözügeçen “*la ilâhe illallah diyen Cennet'e girel'* vb. hadislerin, *istisnasız herkes için olmak üzere anlaşılın dış mânaları ile alınması ve bunlarla çatışan hadislerin onlara uygun düşecek biçimde te'vil edilmesi gerektiği*” şeklindeki yorumları gerçeği yansıtmaktan uzaktır⁷⁷.

b) “*Allah'ın bir olduğunu bilerek* (kesin olarak inanarak) *ölenler Cennet'e girecektir*”⁷⁸ meâlindeki hadis, *büyük günah işleyenin, bilâhare dahi olsa, Cennet'e gireceğini söyleyen Ehl-i Sünnet için, onun (büyük günah sahibinin) iman ile küfür arasındaki bir yerde bulunduğunu kabul etmeleri sebebiyle, tevbe etmeden ölmesi halinde Cennet'e giremeyeceğini iddia eden Mutezile'ye ve büyük günahı irtikâb edenin doğrudan küfre düşeceğini söylemek sûretiyle Mutezile'den de aşırı giden Haricîlere karşı bir hüccettir. Bu hadiste geçen bilmekten maksat, kesin ve iradeye bağlı bir fiil olan îtikattır. Meşrû bir mazeret bulunmadığı halde, sırf inat yüzünden dil ile ikrar edilmeyen veya dil ile de ikrâr edilip fakat gereğince davranılarak benimsenmeyen kalpteki bilginin iman için yeterli olamayacağı, Kur'ân nasları ile sabittir*⁷⁹. Allah ve Resûlü'nü kalb ile tasdik etmekle yetinip, bir inat ve ululanmaya mebnî olmadan bu inancı dil ile söylemeyen durumuna gelince, bazıları yukarıdaki delile istinâden, *onun kurtulacağını söylemişlerdir. Bunlar dil ile ikrarı, imanın geçerli olmasının değil, dinî hükümleri tatbik etmenin şartı olarak görürler. Ebu Hanife(80-150/699-767) ve Ebu Mansûr Mâtürîdî(ö.333/944)'den rivayet edilen görüş böyledir; Eş'arî(260-324/874-936)'den gelen iki rivayetten en sağlam olanı da bu yoldadır*⁸⁰.

c) “*Allah'ın bir olduğunu bilerek ölenler...*” meâlindeki hadis, *Murcie'nin aşırılığa kaçan bir fırkasının “Şehâdet kelimelerini söyleyenlerin, kalbleri ile inanmasalar dahi, Cennet'e girecekleri” yolundaki görüşünün doğru olmadığını göstermektedir*⁸¹.

d) *Haricîler'in Fazliyye koluna bağlı olanların, “Allah'tan başka Tanrı yoktur* diyen, kâfir sayılmaz; hatta, bu sözü söyleyen, onunla Allah'tan başkasını anlatmak istemiş veya onu Müslümanların bu kelimeyi kullandığı mânadan başkasına tevcih etmiş olsa dahi, durum aynıdır; meselâ bir Hıristiyan ‘*Allah'tan başka Tanrı yoktur*’ derken, oğlu ve eşi bulunan tanrıyı, yahut bir putperest, put edindiği nesneyi

⁷⁷ Abdülmucîb eş-Şâzeli, *age*, s. 259-260.

⁷⁸ Müslim, *age*, *el-İman*, 43.

⁷⁹ bkz. *el-Bakara* (2), 144,146; *el-İsrâ* (17), 102; *en-Neml*, (27), 14; *es-Saff* (61), 5.

⁸⁰ İbnü'l Melek, *age*, I, 78.

⁸¹ İbnü'l Melek, *age*, I, 77-78.

anlatmak istemiş olsa, yine küfür ile vasıflandırılmaz; bunun gibi ‘*Muhammed Allah’ın elçisidir*’ diyen kişi, bu sözü ile gerçek Muhammed’den başkasını söylemek istese dahi, kâfir sayılamaz⁸².” şeklindeki görüşü hem akla hem de Kur’ân naslarına aykırıdır. Nitekim, *Fazlıyye*’nin bu görüşünü eleştirmek üzere, yine *Haricilere* mensup başka bir fırka, “diliyle ‘*Allah birdir*’ deyip bununla *Mesih*’i anlatmak isteyen kimse, sözünden anlaşılan dış mânaya göre doğru sözlü kabul edilse dahi, kalbindeki düşünce itibarıyla müşriktir” demektedir⁸³.

e) Tevhid, imanın diğer esaslarını icmâlen ifade eden bir formül olduğu gibi, iman esasları ile birlikte temel ibâdet ve ahlâk ilkeleriyle bölünmez bir bütün olan İslâm dininin bir adı olarak da kullanılmaktadır. Bu bakımdan iman, bütün peygamberlerin tebliğinde ortak ve dolayısıyla ebedî olduğu gibi, temel haramlar ve farzlar da ortak ve ebedîdir⁸⁴.

f) Mezkûr hadislerin, “*Müjdeleyici ve uyarıcı olan peygamberleri göndermemiz, Peygamberlerin gelmesinden sonra insanlar için artık hiçbir hüccet/haklı bir mazeret kalmaması içindir...*”⁸⁵, “*Peygamber göndermedikçe azab ediciler değiliz*”⁸⁶, “... Allah’a, peygamberine, peygamberine indirdiği kitaba ve önceden inen kitaba iman ediniz. Kim Allah’ı, meleklerini, kitaplarını, peygamberlerini ve son günü inkâr ederse haktan çok uzak bir sapıklıkla sapmıştır”⁸⁷ meâlindeki âyetlerle bir çelişki oluşturmayacak şekilde anlaşılması zorunludur. Bu da tevhidin, iman ve İslâm kavramları ile özdeşleştirilmesi ve onlar gibi, yerine göre manevî din ağacının kök, gövde ve dallarını ifade edecek kadar geniş boyutlu olarak alınması sûretiyle olur. Bütün muhtevasıyla İslâm’ın kelime-i tevhîd ile temsil edilmesine “*Allah’ın* (her türlü şirk, küfür ve sapıklıktan) *arı, güzel ve hoş kelimeyi*(tevhid kelimesini) *nasıl kökü* (yerin derinliklerinde) *yerleşik*(kök salmış), *dalı ise gökte* (yayılmış) *bulunan, Rabb’inin izniyle her an yemişini veren, tertemiz, mübarek ve soylu bir ağaç gibi örneklendirdiğini görmedin mi?*”⁸⁸ meâlindeki âyet de işaret etmektedir. *Tevhid*, *iman* ve *İslâm* kelimeleri bir arada kullanıldıkları zaman dar kapsamlı ve birbirinden biraz farklı anlamlar belirtirler; fakat bunlardan sadece biri tek başına kullanıldığı zaman,

⁸² el-Eş’arî, *age*, s. 118-119.

⁸³ el-Eş’arî, *age*, s. 101.

⁸⁴ Abdülmücîb eş-Şazeli, *age*, s. 3.

⁸⁵ *en-Nisâ*, (4), 165.

⁸⁶ *el-İsrâ*, (17), 15.

⁸⁷ *en-Nisâ*, (4), 136.

⁸⁸ *İbrahim* (14), 24-25.

mefhûm olarak farklı olsalar bile, diğerlerini de içerir. Şu halde tevhidin, dinin üç unsurundan (iman, ibâdet ve ahlâktan) biri olan iman esaslarından yalnız *Allah'ın birliğine inanma* ilkesine hasredilerek, diğer iman esaslarından bağımsız düşünülmesi ve dinin hedeflediği insanlığın kurtuluşunun sadece Allah'ın birliğine inanmakla gerçekleşebileceği sonucuna varılması doğru değildir. Daha doğrusu İslâm'ın bütününden kopuk bir Allah inancı mükemmel değildir.

g) Kur'ân'ın hepsi tevhid hakkındadır; çünkü Kur'ân ya Allah'ın Zâtı'ndan, isimlerinden, sıfatlarından ve fiillerinden haber veren âyetlerdir ki bunlar, *ilmî* ve *haberî* tevhiddir; veya yalnız bir olan/hiçbir ortağı bulunmayan Allah'a ibâdet etmeye çağırın âyetlerdir ki bunlar, *iradî- talebî* tevhiddir; yahut Allah'a ibâdet etmeyi emir ve haramları nehyeden âyetlerdir ki bunlar, tevhidin hakları ve tamamlayıcılarıdır; yahut tevhid ehline dünyada ve Âhiret'te yapılacak ikramlardan bahseden âyetlerdir ki bunlar, tevhidin mükâfâtı ile ilgilidir; veyahut da şirk ehline dünyada ve Âhiret'te yapılacak olan muameleyi bildiren âyetlerdir ki bunlar da, tevhidin hükmünden çıkanların cezası ile ilgilidir⁸⁹. Bu özellikteki tevhid, ancak peygamberlerin öğrettiği tevhiddir⁹⁰. Allah'ın varlığını ve birliğini kabul edenlerden bir kısmının, başka cihetlerden küfre düştükleri görülmektedir. Bunun sebebi, tevhidi peygamberden almamış ve onun buyruklarına boyun eğmemiş olmalarıdır⁹¹. Ayrıca tevhid iki şehâdeti ikrâr ve bu ikrârın gerektirdiği Allah'a itâat olarak da anlaşılabilir⁹². Bu da – yukarıda belirttiğimiz gibi– ya tevhidin Allah'ın tek Tanrı ve Hz. Muhammed'in O'nun elçisi olduğuna inanmanın ve bu inancın gereği olan itâatin özel adı olmasından, veya iki kelimeden her birinin, tek başına zikredilse bile, apaçıklık ve meşhûr olmak karinesi ile iktifa kabilinden olmak üzere, diğerini ve levazımını (ayrılmaz öğelerini) ifade etmekten mecaz olmasındandır⁹³.

h) Hz. Muhammed'e imanın da birinci derecedeki icmâlî iman çeşitlerinden birini oluşturduğunu belirtmiştik. Hz. Muhammed'in peygamberliğinin doğruluğu sabit olduğuna göre, getirdikleri hususunda O'na inanmanın ve uymanın da gerekli olduğu, kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Şu halde iman, ancak Hz. Muhammed'in peygamberliğini kabul etmekle tam olur ve İslâm ancak O'na inanmak ile kemâle

⁸⁹ Aliyyü'l-Karî, *Şerhu'l- Fikhi'l-Ekber*, s. 15.

⁹⁰ Abdülmücib eş-Şazeli, *age*, s. 130, 132.

⁹¹ et-Taftazânî, *Şerhu'l-Mekâsid*, I, 44.

⁹² el-Askalanî, İbn Hacer, Ahmed b. Ali, *Fethu'l-Bâri*, el-Kahire, 1959, XVII, 132.

⁹³ Hasan Çelebi, *Hâşiye alâ Şerhi'l-Mevâkif*, İst, 1311, I, 151.

erer⁹⁴. Başka bir ifade ile, insanların ebedî azaptan kurtuluşu ancak, Hz. Muhammed'in Kur'ân veya sünnet yolu ile getirdiği hususlardan icmâlen bilinmesi gerekenleri icmâlen, ayrıntılı bilinmesi gerekenleri de tafsilânen bilip ikrâr etmeleri ile gerçekleşir; çünkü din, mükemmel olarak ancak peygamberin tebliği ile bilinmiştir⁹⁵.

ı) Peygamberlerden birini inkâr, diğerlerini de inkâr olacağından, Hz. Muhammed'in peygamberliğini, son peygamber olduğunu veya bütün insanlığın peygamberi olduğunu inkâr edenler, başka bir peygambere inanmış olsalar dahi, kâfir sayılırlar. Bu gibilerin, bir kısım peygamberlere inandıklarını söyledikleri halde o peygamberlere dahi inanmış sayılmaması; bir taraftan bu birtakım peygamberlere inandıklarını söylerken, diğer taraftan onların telkin ettikleri ve ilkelerinden biri, *istisnasız bütün peygamberlere inanmak* olan iman şeklini benimsememiş, dolayısıyla kendi kendilerini nakzetmiş olmalarındandır.

j) Mezhepler tarihinde *Huramediniyye* olarak bilinen mezhep mensupları, *peygamberlerin sonunun gelmeyeceğini, Hz. Muhammed'in son peygamber olmadığını* söylemeleri dolayısıyla kâfir sayılmışlardır⁹⁶.

k) Evvelce başka bir vesile ile değindiğimiz Yahudilerden olan *İseviyye*(*Esensiler/İssiyim*)⁹⁷, *Müşkâniyye*(*Yüz'aniyye*⁹⁸/*Yudganiyye'nin bir kolu*)⁹⁹ ve *Şarkâniyye/Şazkâniyye*¹⁰⁰/*Şazaniyye*¹⁰¹(Bu mezhep Yahudiler arasında hevâ ehli olarak kabul edilir)¹⁰² mezhepleri de, Hz. Muhammed'in peygamberliğine inandıklarını söylemiş olmaları ile birlikte, Müslüman sayılmamışlardır; çünkü bunlardan *İseviyye*¹⁰³, Hz. Muhammed'in yalnız Araplara, *Müşkâniyye* ise O'nun yalnız Araplara ve Yahudiler dışında kalan diğer insanlara gönderildiğini iddia etmişlerdir¹⁰⁴. Bu bağlamda *Haricîlik*'in *İbâdiyye* koluna bağlı *Yezidiyye* fırkasının öncüsü Yezid b. Üneyse'nin "*Hz Muhammed'in nübüvvetini kabul etmekle birlikte, O'nun dinine girmeyen ve bu dinin pratiklerini benimsemeyen Kitab Ehli Müslümandır*" görüşü,

⁹⁴ el-Kadı İyâd, b. Mûsa, *Kitâbu's-Sifa* İst, 1324, II, 1 vd.

⁹⁵ İbn Teymiyye, *age*, I-III, 193, 195.

⁹⁶ el-Eş'arî, *age*, s. 438; eş-Şehristânî, *age*, I, 179.

⁹⁷ Tümer, Günay- Küçük, Abdurrahman, *Dinler Tarihi*, Ankara, 2002, s. 235.

⁹⁸ bkz. Abdulkâhîr el-Bağdâdî, *el-Fark*, s. 12-13; eş-Şehristânî, *age*, I, 217.

⁹⁹ bkz. eş-Şehristânî, *age*, I, 217.

¹⁰⁰ bkz. Tümer, Günay- Küçük, Abdurrahman, *age*, s. 241.

¹⁰¹ Bkz. Abdulkâhîr el-Bağdâdî, *Usûlü'd-Dîn*, s. 325.

¹⁰² el-Bağdâdî, ay.

¹⁰³ es-Sabunî, Nûruddin, *age* s. 53.

¹⁰⁴ el-Bağdâdî, *age*, s. 325-326; krş. Aliyyü'l-Karî, *Şerhu'l-Fikhi'l-Ekber*, s.156.

diğer *İbadîler*'in de dahil bulunduğu İslâmî fırkaların icmâına aykırı düşen marjinal bir kanâat olarak değerlendirilmektedir¹⁰⁵.

l) Aynı şekilde Hz. Muhammed'in yalnız, ilim, zekâ ve medeniyette geri kalmış¹⁰⁶, yahut putperest olup hiçbir İlâhî kanuna bağlı olmayan topluluklara gönderildiğini iddia edenler¹⁰⁷ de Müslüman sayılmaz.

m) Yine mezkûr Yezid b. Üneyse, "*Acem'den bir peygamberin gönderileceğini ve ona gökten indirilecek bir kitapla Hz. Muhammed'in kanunlarını neshedeceğini, beklenen o peygambere tabî olacakların Kur'ân'da anılan 'Sabiîler' olduğunu*" iddia etmesi dolayısıyla da İslâm'dan çıkmış sayılmıştır¹⁰⁸.

n) Müslümanların icmâını bozmada kayda değer bulunmayan bir kısım *Rafizîlere* ve bir rivâyete göre *Cehmiyye* fırkasının reisi Cehm b. Safvan (ö.128/745)'a ait olan marjinâl görüşler¹⁰⁹ dışta tutulursa, İslâm'a mensup fırkalardan hiçbirisi, peygamberin gelişinden sonra iman objelerinden herhangi birisinin devre dışı bırakılabileceğini söylememiştir. Hatta Cehm b. Safvan'ın, *imani yalnız Allah'a inanmaktan ibaret kabul ettiği* yolundaki rivayetin¹¹⁰ doğru olmadığı belirtilmektedir¹¹¹.

o) Bir kısım iman objelerine inanıp, bir kısmına inanmayanların mü'min sayılamayacağında bütün İslâm fırkaları müttefiktir; ancak, *Murci* fırkalarından Muhammed b. Şebîb'e mensup olanlar; bu gibileri mü'min saymamakla birlikte, onların inkâr etmedikleri esaslar bakımından imanın bir parçasını taşıdıklarını iddia etmişlerdir¹¹². Fakat Muhammed b. Ziyâd el-Harîrî el-Kûfî'nin "Allah'a inanıp peygamberini yalanlayan ne tam kâfir ne de tam mümindir, lakin aynı zamanda kısmen mümin, kısmen de kâfirdir; çünkü Allah'a inanması bakımından mümin, peygamberi inkâr etmesi bakımından kâfirdir." sözünün Kur'ân'a aykırı ve küfür olduğunda bu sözün sahibinden başka bütün müslümanlar müttefiktir.¹¹³

¹⁰⁵ el-Eş'arî, *age*, s. 104.

¹⁰⁶ İbnü'l Melek, *age*, II, 178.

¹⁰⁷ el-Mâverdî, Ebu'l Hasan Ali b. Muhammed, *A'lâmu'n-Nübuve*, (Halid Abdurrahman tahkiki), Beyrut, 1994, s. 120-121.

¹⁰⁸ el-Eş'arî, *age*, s. 103-104; el-Bağdadî, *age*, s. 279-280.

¹⁰⁹ el-Eş'arî, *age*, s. 49.

¹¹⁰ el-Eş'arî, *age*, s. 141, 279.

¹¹¹ el-Aynî, Bedruddîn Ebu Muhammed Mahmud b. Ahmed, *Umdetü'l-Kârî Şerhu Sahihî'l Buharî*, Dimaşk, (ofset baskı, tarihsiz), I, 102-103.

¹¹² el-Eş'arî, *age*, s. 137-138.

¹¹³ İbn Hazm, *age*, III, 189, 190-191.

4.1.3. *İcmâlî imanın ikinci derecesine gelince, bunun da bâzı nevîleri vardır. Bu nevîlerin en meşhûr olanı Allah'a ve Hz. Muhammed'e iman şeklidir*

Hız. Peygamber'in Müslüman olacıklara ilk telkin ettiği, hep bu iman şekli olmuştur¹¹⁴. İki şehâdet kelimesinden veya kelime-i tevhidden ve Hız. Muhammed'in peygamberliğini tasdik cümlesinden oluşan bu inanma biçimi, her türlü icmâlî ve tafsilî imanın anahtarı mesabesinde dir.

4.1.4. *İcmâlî iman nevilerinden birisi de Hız. Muhammed'e ve Kur'ân'a iman şeklidir*

Hız. Muhammed'e ve Kur'ân'a inanma şeklindeki icmâlî iman, özellikle Yahudiler'e, Hıristiyanlar'a ve onların şahsında bütün insanlığa, inanmalarını emreden *el-Ârâf* sûresinin 156-157. âyetlerinde görüyoruz.

4.1.5. *İcmâlî imanın bir nev'i de Allah'a ve Âhiret'e iman şeklindedir*

Bu iman şekli Kur'ân'da bir çok yerde geçmektedir.¹¹⁵ Bundan önceki iman şekillerinde anlattıklarımız, aynen bu icmâlî iman şeklinde de geçerlidir; dolayısıyla Allah'a ve Âhiret gününe inanmak, diğer iman esaslarına ve özellikle peygambere inanmayı da kapsamaktadır. Âhiret'le ilgili detayların Peygamberden işitmeye bağlı (sem'iyattan) olması, bunun açık bir göstergesidir.

4.1.6. *İcmâlî imanın bir nev'i de, Allah'a, Hız. Muhammed'e ve Kur'ân'a inanma şeklindedir.*

Bu iman şeklini *et-Teğâbün* sûresinin 8. âyetinde görmekteyiz.

4.1.7. *İcmâlî imanın bir şekli de Allah'a, meleklerine, kitaplarına ve peygamberlerine inanmadır.*

Bu iman şekli, *el-Bakara* sûresinin 285. âyetinde geçmektedir. İman esaslarından Âhiret'e inanmanın bu âyette zikredilmemesi bakımından, bu iman şeklini de icmâlî iman çeşitlerinden saydık.

4.2. *Tafsilî iman ve dereceleri*

Tafsilî iman, İcmâlî imanın bir açılımıdır. *Tafsilî* tâbiri, mutlak değil, nisbîdir. En özlü tanımını, evvelce de zikrettiğimiz gibi, Hız. Muhammed'in Allah'tan getirdiği kesin olarak bilinen hususların tamamına inanmaktır. *Tafsilî iman*ın iki derecesi vardır.

4.2.1. *Tafsilî imanın birinci derecesi, şimdiye kadar verdiğimiz bütün icmâlî iman objelerinin toplamı olan beş objeli iman şeklidir.*

¹¹⁴ *el-Ârâf* (7), 158.

¹¹⁵ bkz. *el-Bakara* (2), 62; *en-Nisa* (4), 59; *el-Mâide* (5), 69; *et-Tevbe* (9), 18-19.

Esasen Allah'a inanmaktan ibaret olan icmâlî imandan sonraki bütün açılımları, tafsilî imanın birer derecesi saymak mümkündür. Ancak biz, Kur'ân'ın değişik yerlerinde geçen muhtelif sayılardaki doğrudan iman esaslarının toplamı olan beş dereceli iman şeklini, tafsilî imanın birinci derecesi saymayı pratik bakımdan uygun gördük. Şimdiye kadar verdiğimiz icmâlî iman objelerinin toplamı olan bu tafsilî iman şeklini, en-Nisâ sûresinin 136. âyetinde görüyoruz. Bu âyette Allah, melekleri, kitapları, peygamberleri ve son günden ibaret beş iman objesi geçmekte, fakat Kader'e imandan söz edilmemektedir.

4.2.2. Tafsilî imanın ikinci derecesi, altı objeli olmalıdır.

Birinci derecedeki tafsilî imanın beş objesine *kaderin* ilave edilmesiyle oluşan altı objeli bu iman şeklini Cibril hadisinin bir kısım rivayetlerinde görüyoruz. Kader Kur'ân'da doğrudan bir iman objesi olarak geçmiyorsa da, dolaylı ve her şeyi kapsayan inanılması mecburî küllî bir ilâhî kanun olarak geçmektedir. Ancak, çeşitli sebeplerle ortaya çıkan Cebriye, Kader kelimesine insan hürriyetini, ilâhî adaleti, peygamber göndermenin ve teklifin hikmetini ve neticede topyekûn İslâm dinini devre dışı bırakacak birtakım mânalar vererek Kelâm tarihinde çetin tartışmalara yol açmıştır. Bu tartışmaların içinden sıyrılmak için, *Kadere inanmanın iman esaslarından olmadığı* iddia edenler olmuştur.

Bu iddia sahiplerine göre, *insanın, yaratılmasından önce nasıl hareket edeceği, ne yapacağı ve ne olacağına* değişmez sûrette yazılmış, çizilmiş ve onun iradesini mecburî olarak harekete geçiren ezeli bir yazı mânası ile *Kader*, Kur'ân'da zikredilen *Kaderi* yansıtmamaktadır. Bu görüşe göre zaten, imanın tafsilî olarak zikredildiği en-Nisâ sûresinin 136. âyetinde *Kadere* inanmak geçmemektedir. Cibril hadisinin bir kısım rivayetlerinde geçen "*Kaderin hayrının ve şerrinin Allah'tan olduğuna inanmak*" ifadesine gelince, bu kısım, hadisin diğer birtakım rivayetlerinde zikredilmemektedir, dolayısıyla, bu rivayet güvenilir değildir; o itibarla *Kadere* imanın, inanç objeleri arasında yer almaması gerekmektedir¹¹⁶.

Ancak, *Kader* konusundaki hadislerin, tek râvîli olsalar ve bir kısım lâfızlarında rivayet ihtilâfî bulunsa da, bunların mânen mütevatir ve hepsinin *Buhârî*, *Müslim* ve başkaları gibi güvenilir hadisçilerin nakliyle sabit oldukları ifade edilmektedir. Mânevî tevatür, münferit olarak ele alındıklarında tevatür sınırına ulaşmasalar bile, topluca ele alındıkları zaman mütevatir sınırına ulaşmış sayılabilen haberlere dair rivâyet

¹¹⁶ krş. Atay, Hüseyin, *Kur'an'da İman Esasları*, Ankara, 1998, s. 135, 137.

şeklidir¹¹⁷. Ebu'l Maîn* en-Neseî, kaderi imanın bir esası sayan hâdisi *müsteffz* ve *meşhûr* (birden çok kişinin rivayet ettiği hadis) saymakta ve bunu işitmemiş gibi davranan el-Kâbî(ö. 319/931)'yi nefsinin arzusuna uygun olanı alan ve ona uymayanı bırakan/çifte standart güden kişi olmakla eleştirmektedir¹¹⁸. Ebu'l Maîn en-Neseî'nin *Bahrû'l-Kelâm* isimli eserinin bir yerinde imanın şartları beş, başka bir yerinde altı olarak geçmektedir¹¹⁹. Tek râvisi bulunan hadisteki kaderle ilgili ifadeyi Kur'ân ile sabit olmuş kader kavramı ile uzlaştırmak mümkün ise, onu yanlış veya eksik anlayan görüşleri/yorumları baz alarak reddetmeye gerek yoktur. *Mümkün olduğu kadar nasları î mâl, onları ihmâlden evlâdır* kaidelerinin gereği de budur. Burada söz konusu olan î mâl (mânalandırmak, boşa çıkarmamak, hükümsüz bırakmamak), hadisteki ifadenin âyetlerine göre yorumlanmasıyla sağlanabilir. İlgili hadis zayıf kabul edilerek kaderin, *Cebriyye*'nin anladığı mânası ile imanın hususî bir objesi olarak alınmasa dahi, Kur'ân'ın, inanılmasını öngördüğü umumî kavramlar arasında bulunması bakımından ve uygun mânada alınmak kaydıyla, imanın umumî objeleri arasında sayılma zorunluluğu vardır. *Kader* kelimesinin ittifakla kabul edilen mânası, *Allah'ın bütün kâinatın yaratılmasını ve yönetilmesini kapsayan ölçü ve plânı* demek olmasıdır. Bu mâna esas alınarak, meselâ, *iyiliğin ve kötülüğün de kaderde olması; bu genel ölçü ve plân içerisinde, hangi fiillerin iyi, hangilerinin kötü olduğunu belirleme hakkının Allah'a ait olması; Allah'ın belirlemiş ve koymuş olduğu iyilik ve kötülük sınırlarının dikkate alınması, ölçü ve plâna uyulması halinde, kaderden iyi, aksi halde kötü sonuç alınması* demek olabilir. Kur'ân'a¹²⁰ ve akla tamamen uygun olan böyle bir yorum mümkün iken, mezkûr hâdisi yanlış saymaya ve insan fiillerini Allah'ın genel olan *kader ölçüsü* dışında bırakmaya/kâinatın genel kanunu olan ölçü savunulurken, insan fiillerini ölçüsüzlüğe mahkûm etmeye gerek yoktur. Ayrıca, yukarıda çeşitli vesilelerle belirttiğimiz gibi, iman objeleri, âyetlerde veya hâdislerde her zaman ayrıntılı olarak verilmemekte, bazen tafsîlî imanî özetlemek üzere, bir kısmının ve hatta yalnız birisinin zikredilmesiyle dahi iktifâ edilebilmektedir. Öte

¹¹⁷ et-Taftazânî, *Şerhu'l-Mekâsîd*, II, 135.

* Aşağıda kaynak olarak gösterdiğimiz yazma nüsha kenarında, kelimenin mim'in fethi ile Maîn şeklinde okunacağı kaydedilmektedir. bkz. Vr. 1b.

¹¹⁸ en-Neseî, Ebu'l-Maîn *Tabsîratü'l-Edille fi Usûl'd-Dîn* (Hüseyn Atay-Şaban Ali Düzgün tahkiki), Ankara, 2003, II, 312-313, 361.

¹¹⁹ bkz. en-Neseî, Ebu'l-Maîn, *Bahrû'l-Kelâm*, Kayseri, Raşit Efendi Kütüphânesi, no: 1421/1, vr. 2b, 12a.

¹²⁰ *el-Ahzâb*, (33), 36, 38.

yandan, hadiste geçen diğer iman esaslarının kesinliği, onların mezkûr âyette de geçmesiyle sabit olduğuna göre, Kaderi de, Kur'ân'ın başka yerlerinde geçmesi dolayısıyla bu kriterden ayırmamak lâzımdır. Sonra, Kaderi insan filleri dışındaki alana tahsis etmek de problemi çözmüyor ve eğer çözümsüzlük inkâr sebebi yapılırsa, Kaderi tamamen devreden çıkarmak gibi bir durumla karşılaşmak kaçınılmaz olur. Sonuç olarak, yapılacak şey *Cebriye*'nin Kader anlayışının yanlış olduğunu ortaya koymaktır; yoksa, bu yanlış anlayışı sebep göstererek gerçek anlamıyla Kader'i iman objeleri arasından çıkarmaya kalkışmak değil.

5) “Zerre kadar imanı olanın Cennet'e gireceği” Meâlindeki Hadisler, İman Objelerinin Bölünebileceğini Göstermez

Etüdümüzün başından beri belirtmeye çalıştığımız gibi, iman tek ve ebedî bir akîdedir; ilgili bulunduğu objeler bakımından bölünmeyi/parçalanmayı asla kabul etmez. Kur'ân ve Sünnet'in bir bütünlük içerisinde ele alınması durumunda, başka türlü bir sonuca varmak da zaten mümkün değildir. Bu itibarla “*Zerre kadar veya hardal tanesi kadar, veya arpa tanesi kadar, veya buğday tanesi kadar imanı olanın Cehennem'den çıkacağı ve Cennet'e gireceği*”¹²¹ meâlindeki hadisi/hadisleri de bu bütünlüğe uygun şekilde ele alma zorunluluğu vardır. Bu hadisin; “*Müjdeleyici ve sakındırıcı olarak peygamberler gönderdik ki, insanların peygamberlerden sonra Allah'a karşı ileri sürecekleri hiçbir haklı mâzereti kalmasın*”¹²², “*...Allah'a, meleklerine, kitaplarına ve peygamberlerine inanmayan, gerçek yoldan çok uzak bir sapma ile sapmıştır*”¹²³, “*İnkâr edip zülmedenleri, Allah asla bağışlayacak değildir ... Onları ancak ebedî olarak kalacakları Cehennem yoluna iletecektir*”¹²⁴ meâlindeki âyetlerle çelişmemesi gerekmektedir.

İnanma adını verdiğimiz psikolojik halin veya daha doğru bir ifade ile kalbin iradeli fiilinin artıp eksilmesi konusunda kelâmcılar arasında uzun tartışmalar vardır. Âyet ve hadislerin zahir mânalarına ağırlık verenler, bu mânasıyla iman eyleminin artıp eksilebileceğini kabul etmekle birlikte, eksilişin bir limiti olması gerektiğinde diğerleriyle görüş birliği içerisindeydiler. Problemin zor tarafı, bu asgarî eksi sınırının

¹²¹ el-Buhârî, *age, et-Tevhîd*/36, Hadis no: 70, 72; Müslim, *age, el-İmân*/84, Hadis no: 326.

¹²² *en-Nisâ* (4), 165.

¹²³ *en-Nisâ* (4), 136.

¹²⁴ *en-Nisâ* (4), 168-169.

nerede bittiğini ve küfrün nereden başladığını belirlemededir. Eğer yukarıdaki hadisten, *inanma hâlinin* kastedildiğini varsayarsak, bu limit, peygamberin tâbiri ile, 'zerre' ile ölçülmektedir. *Zerre*, Arapça'da, atom veya molekül anlamlarında da kullanılmaktadır. Atom, bir maddenin prototipi (özelliklerini gösteren ilk ve en küçük parçası) olunca, *zerre kadar iman* da, iman adını verebileceğimiz ve nihâf tahlilde yalnız Allah'ın ölçebileceği vicdanî bir iman prototipini sembolize etmiş olmalıdır. Fakat, asıl bizim konumuzu yakından ilgilendiren, bu vicdanî hâlin kemmiyet değişmeleri değil, bunun objelerinin eksilip eksilmeyeceği problemidir. Buraya kadar, kendilerine peygamber dâveti ulaşanlar için bu objelerde eksilme olamayacağına dair ortaya koyduğumuz delilleri, şimdiki bahsimizin konusu olan hadise uygularsak, bu delillerin *hadisin* işaret ettiği mâna ile çelişeceği açıktır. Bu çelişkiden kurtulmanın bir yolu, daha önceden belirttiğimiz gibi, *hadisi*, nübüvvet haberini duymamış olanlara tahsis etmektir. *Mûtezile* ve *Matûridler'in* vb., evvelce değindiğimiz görüşlerinin naklî kaynağı ayrıca bu hadis de olabilir. Mezkûr hadisi kendilerine nübüvvet tebliği ulaşanlara uygulayarak, onun(hadisın) “*Zerre ağırlığında iman*’ tâbirinin, *iman objelerinden hiç değilse birine iman* şeklinde değil, *bu objelerin bütünü*nü kapsamak kaydı ile, yukarıda işaret ettiğimiz limiti aşmayacak derecedeki zayıf imanı anlatmak için kullanıldığını” söylememiz durumunda çelişkiden kurtulmuş oluruz. Mezkûr hadisin varyantlarından birinde “*Zerre kadar veya arpa tanesi kadar veya buğday tanesi kadar iman ...*” yerine “*Zerre kadar hayır ...*” ifadesi geçmektedir. Buna göre, *hayırdan maksat, iman objelerine gereğince inanmaktan artık olarak yapılan iyiliklerdir*¹²⁵. *İman objelerine gereğince ve yeterince inanmanın bölünmezliği* ilkesini zorlamaması ve diğer rivayetin bir tefsiri olarak da değerlendirilmesine imkân vermesi bakımından bu rivayet şekli, önemlidir. Şu halde bu hadis, Hz. Muhammed'in küfre ve kâfirlere verdiği bir ödün olarak değil, günahkâr ve imanı zayıf mü'minlere yaktığı bir umut ışığı olarak algılanmalıdır.

Sonuç

Allah katında tek gerçek din olan İslâm, bölünmez bir bütündür. Dinin bir kısım pratiklerinin uygulamadan kaldırıldığı laik ülkelerde dahi, dine bir bütün halinde inanmaya engel bulunmamakta, dolayısıyla fertler, Allah ile kendi aralarında dinin bütün ilkelerine bir bütün halinde inanma zorunluluğundan kurtulamamaktadır.

¹²⁵ el-Buhârî, *age*, el-İman/32, 44; Müslim, *age*, el-İman/84, 325; krş. el-Aynî, *age*, I, 171.

Kur'ân, nübüvvet inancının, iman esaslarından koparılmasına ve İslâm'dan başka bir dinin ilâhî sayılmasına imkân vermemektedir. Kurtuluş için, yalnız Allah'a inanmanın veya hangi iman objesi konusunda olursa olsun, zerre kadar iman sahibi olmanın yeterli olacağı meâlindeki naslar, tafsilî imanın bir özeti olan icmâlî imanı ifade etmek için olup; iman esaslarının bölünebileceğini göstermez. Kendilerine nübüvvet daveti ulaştığı halde inanmayanların bil'âhare Cennet'e girecekleri görüşü dini tamamen devreden çıkarmak anlamına gelir. Hz. Muhammed'in Allah'tan getirdiği kesin olarak bilinen hususları doğrulamaktan ibaret olan imanın dışında kalan küfür, kendi içinde İslâm'a uzaklık ve yakınlık bakımından derece farklılıkları gösterse de, İslâm dairesi dışında kalması bakımından tek bir millettir. Dinden, en uzak olanlardan, en yakın olanlara doğru kâfir guruplar; hiçbir varlık tanımayan Sofistler, Tanrı'yı inkâr edenler, Tanrı'nın yaratıcı değil fakat düzenleyici olduğunu iddia edenler, Tanrı'nın tek yaratıcı olmadığını iddia edenler, Tanrı'nın tek yaratıcı olduğunu kabul edip peygamberlik müessesesini inkâr edenler, bunları kabul edip bir kısım peygamberleri inkâr edenler ve nihayet Hz. Muhammed'in peygamber olduğuna inanıp fakat bütün insanlığın son peygamberi olduğunu inkâr edenlerdir. Herhangi bir kâfirin Müslüman olabilmesi için, Kur'ân'ın açıkladığı şekilde iman, ibadet ve ahlâk ilkelerini kabul etmesi ve aykırı inançlardan uzaklaşması gerekir. İcmâlî ve tafsilî iman birbirinden kopuk değildir. Tafsilî iman, icmâlî imanda, icmâlî iman da birinci derecede tevhidde odaklanır. Tevhid bütünüyle İslâm'ı temsil eder; çünkü tevhid evrenin tabîi birliğinin gereği ve dinlerin en geniş katılımlı ortak paydasıdır. Allah'ın emri yani dini mahlukatının fitratına, mahlukatının fitratı da dinine uygundur; dolayısıyla dinden halka ve halktan dine istidlâl yoluyla Kur'ân'ın kâinata ve kâinatın da Kur'ân'a aykırı olmadığı sonucuna ulaşılabilir. Kur'ân'ın kendi içinde ve Kur'ân ile önceki semavî kitapların asılları arasında tenakuz yoktur. Allah'a inanmak imanın diğer esaslarına da inanmayı gerektirdiği gibi, Hz. Muhammed'e inanmak da imanın diğer esaslarına inanmayı gerektirir. Kelime-i tevhid veya kelime-i şehadet, iki kelimenin veya iki şehadet kelimesinin özel adıdır; dolayısıyla biri zikredilince, diğerini de kapsamış olur ve Allah'ın birliğine inanarak ölenlerin Cennet'e gireceği meâlindeki hadis ya buna göre yorumlanmalı veya kendilerine nübüvvet daveti ulaşmayanlara tahsis edilmelidir.